

Фергад Туранли

Методологія наукових досліджень староукраїнських
та османсько-турецьких рукописних документів
козацької доби історії України
(друга половина XVII ст.)

Навчально-методичний посібник

NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV-MOHYLA ACADEMY

Ferhad Turanly

**Methodology of Making Academic Studies of the Old Ukrainian and Turkish
Ottoman Manuscripts Refetted to the Cossack Period of Ukraine's History
(2nd half of the 17th century)**

**Educational and Methodical Handbook
Kyiv, 2023**

KYIV-MOHILA AKADEMISI MİLLİ ÜNİVERSİTESİ

Ferhad Turanlı

**Kazak Dönemi Ukrayna Tarihi ile İlgili Eski Ukraynaca ve
Osmanlı Türkçesi Yazılı Kaynaklarının Araştırılması Usûlü
(17. Yüzyılın İkinci Yarısı)**

**Eğitici Yöntemli El Kitabı
Kyiv, 2023**

الجامعة الوطنية أكاديمية كييف الموهيلانية

فرهاد تورانلي

مُنَهَجِيَّةُ البَحْثِ العِلْمِيِّ الأوكراني القديم
والمخطوطات العثمانية التركية عصر القوزاق من التاريخ الأوكراني
(النصف الثاني من القرن السابع عشر م.)
الدليل التدريبي المنهجي

كييف، ٢٠٢٣

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

Фергад Туранли

**Методологія наукових досліджень староукраїнських
та османсько-турецьких рукописних документів
козацької доби історії України
(друга половина XVII ст.)**

Навчально-методичний посібник

Електронна публікація

Київ

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія»

2023

*Рекомендувала до друку Вчена рада факультету гуманітарних наук
Національного університету «Києво-Могилянська академія»
(протокол № 10 від 11 жовтня 2021 року)*

Рецензенти:

Калакура Ярослав Степанович, доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Лучик Алла Анатоліївна, доктор філологічних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія»;

Гуцуляк Олег Борисович, кандидат філософських наук, доцент, учений секретар Наукової бібліотеки Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Навчально-методичний посібник підготовлений згідно з вимогами навчання у вищих навчальних закладах України. Зміст викладеного матеріалу відповідає навчальній програмі з дисципліни «Методологія наукових досліджень», зосібна в студіюванні таких спеціальностей, як «Джерелознавство», «Спеціальні історичні дисципліни», «Текстологія», «Основи етнолінгвістики», «Етно- і глотогенез українців», «Історія України», «Історія міжнародних відносин», «Загальне мовознавство», «Турецька мова», і враховує норми закону України «Про вищу освіту» щодо методологічного забезпечення науково-навчальної діяльності, а також Болонської системи щодо кредитно-модульного забезпечення освітнього процесу, дотримання академічної доброчесності, сучасні тенденції та інтердисциплінарність навчання.

Рекомендується науковцям, зокрема студентам, аспірантам, докторантам відповідної освітньо-наукової програми вищих навчальних закладів.

Авторські права застережено, передрук будь-якої частини цього видання в будь-якій формі та будь-яким способом, зосібна електронним, без письмової згоди автора заборонено.

Присвячується 90-літтю
від дня народження
знаного вченого-сходознавця та дипломата
Юрія Миколайовича КОЧУБЕЯ

Світлина Ю. М. Кочубея, яку зроблено автором цієї книги, є свідченням важливої історичної події – Міжнародної наукової конференції щодо українсько-турецьких взаємин, котра відбулася 3–5 листопада 2014 року в Університеті Сакар'я (Туреччина)

ПЕРЕДМОВА

Методологія¹ – це наука про способи, теоретичні засади вивчення й пізнання світу, а також сукупність методів дослідження в певній галузі науки; наукові способи дослідження предмета з метою отримання теоретичних і практичних результатів, також для розширення пізнавального процесу. Власне, застосування методології у професійній історіографії та джерелознавстві забезпечує теоретичне вивчення явищ (текстів, джерел, контекстів), виходячи з принципів (історизму, об'єктивності, світоглядного плюралізму, системності, контекстуальності) і методів (аналізу, порівняння, синтезу, феноменологічної дескрипції та ін.). Головними принципами історичного наукового дослідження є історизм і об'єктивність, що в сукупності з відповідними методами становить методологічне підґрунтя, яке є необхідним для досягнення об'єктивної реконструкції минулої людської діяльності².

Застосування наукової методології дає змогу виконати найважливішу вимогу, що ставиться перед дослідником: глибоко проникнути у саму суть явища (тексту, джерела), розкрити його внутрішню структуру, здійснити

---

¹ У перекладі з латин. *methodologia* (турец. *metod bilgisi, yöntem bilimi*, араб. «مَنْهَجِيَّة»¹, англ. *methodology*) – шлях дослідження, спосіб пізнання, вчення; застосування методів дослідження для досягнення визначеної мети, зосібна наука про вдосконалення загальних методологічних принципів для створення нових методів здійснення наукових досліджень, які складаються з двох головних принципів: аналізу та синтезу (Стельмах С. П. *Методологія історії* // *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2009. Т. 6 : Ла–Мі. С. 621–622; Ahmet Zeki Velidî Togan, *Tarihî Usûl, 4-üncü Baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1985, s. 28–35*; Йолон П. *Методологія*. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ, 2002. С. 374; Стосовно проблеми методології джерелознавчого опрацювання відомостей османсько-турецьких писемних джерел див.: Туранли Фергад. *Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття)* : монографія. Вид. друге, виправ. і допов. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. С. 29–48.

² Мусієнко В. *Методологія / Історична наука: термінологічний і понятійний довідник* : навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. К. : Вища шк., 2002. С. 242–243; Стельмах С. П. Назв. праця. С. 621–622.

аналіз понять і категорій, якими воно оперує, а звідси – виявити його іманентну логіку, реальний зміст і місце у соціокультурному процесі. Також у історіографічних та джерелознавчих дослідженнях застосовується текстологія як галузь науки, що вивчає генезу тексту, його канонічні версії та перетворювання його істотних властивостей. Основні завдання текстології полягають у виявленні й порівняльному вивченні усіх наявних версій тексту з метою з'ясування історичних умов його виникнення, архетипу, етапів текстових змін у хронологічному порядку, в установленні їх генеалогії, класифікації й інтерпретації авторських перероблень, різноманітних редакцій та варіантів, а також його спотворень; історичному осмисленні й критичному прочитанні тексту шляхом «занурення» в епоху; дослідженні писемних джерел творення тексту (рукописів, архівних документів, літописів, різноманітних свідчень, друкованих видань тощо) ³.

Особливості дисципліни «Методологія наукових досліджень староукраїнських та османсько-турецьких рукописних документів козацької доби історії України (друга половина XVII ст.)» полягають у ретельному вивченні зазначених писемних джерел з метою кращого розуміння процесу розвитку української нації як окремої етноісторичної спільноти, формування її державності й розвитку міжнародних відносин у зазначений період історії, зосібна у загальноцивілізаційному контексті ⁴.

Вивчення зазначених писемних джерел із застосуванням сталої методології історичної науки допомагає отримати інформацію не лише про фіксування подій і явищ, що відбувалися на українських теренах, зокрема у XVI–XVIII ст., представниками найбільш розвиненої у той час літописної традиції арабсько-турецького світу, а й їх використання в історичних

---

³ Бездрабко В. В. Методологія історії // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2013. Т. 10 : Т–Я. С. 45–47.

⁴ Щодо вивчення історії України з погляду міжцивілізаційних відносин зокрема йдеться в сучасному дослідженні під назвою «Султанша Хасекі Гюррем: становище в Палаці Топкапи і роль у політиці Оттоманської Порти»: Turanly F. (2022). Sultana Haseki Hiurrem: Her Status In Topcapu Palace and Role in the Policy of the Ottoman Porte. *Shidnoyevropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 24, 24–35. DOI 10.24919/2519-058X.24.264752 (Web of Science-Emerging Sources Citation Index).

працях. Тут доречно згадати той факт, що у своїх дослідженнях історик-сходознавець Ярослав Дашкевич наголошував на важливому значенні тюркського чинника в українській історії Середньовіччя та Нового часу загалом, а також у формуванні Запорозької Січі як потужної військово-політичної сили на степовому кордоні між Європою та Азією в середині XVI ст.⁵

Зазначена обставина зумовлює в сучасній українській тюркології нагальну потребу джерелознавчого опрацювання османсько-турецьких рукописних документів, що належать до періоду від середини XVI до другої чверті XVIII ст., і насамперед документів з архівних фондів, літописів, історіографічних творів, картографічних матеріалів, та залучення у науковий обіг поданих у них відомостей з історії України козацької доби⁶. Такий стан зумовлений необхідністю всебічного осмислення досвіду минулого, зокрема внутрішньої і зовнішньої політики України козацької доби з метою урахування цього досвіду у процесі розв'язання проблем, які постають перед українською державою в наш час. Адже, справді, саме джерельний матеріал згаданих османсько-турецьких рукописних документів містить цінні відомості, залучення яких до джерелознавчого дослідження відкриває додаткові можливості для розуміння як історії українського козацтва, так і національної історії загалом.

---

⁵ Дашкевич Ярослав. Тюркские источники об Украине XVI–XVIII вв.: актуальные аспекты публикаций // Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2011. С. 152–162; Дашкевич Ярослав. Українсько-турецькі політичні відносини в першій половині XX ст.: національний аспект // Україна дипломатична. Науковий щорічник. Вип. 11. Київ : Вид-во «Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв Київської міської ради», 2010. С. 354–383. Турецька історіографія окреслює новий час періодом з 1453 до 1789 року: від часу здобуття Константинополя до Французької революції. Зрештою, така хронологія нового часу цілком логічно накладається на козацьку добу української історії.

⁶ Щодо власне тюркських рукописних джерел, то під ними розуміють комплекс писемних та інших пам'яток історії, виконаних авторами, що походять із країн, населених тюркськими етносами: огузами, уйгурами, кипчаками, турками-османами, зокрема кримськими татарами тощо. Про тюркські історичні джерела докладно див.: Ahmet Zeki Velidî Togan, Tarihte Usûl, 4-üncü Baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1985, s. 206–212.

Продовжуючи розгляд поняття методології наукових досліджень, зазначимо, що відомий український філософ Анатолій Конверський писав: «Наука – це особлива форма людської діяльності, яка склалася історично і має своїм результатом цілеспрямовано відібрані факти, гіпотези, теорії, закони та методи дослідження. Слід мати на увазі, що наукове мислення є по суті запереченням того, що на перший погляд здається очевидним. Науковими слід вважати будь-які дослідження, теорії, гіпотези, які припускають перевірку»⁷. Від інших форм пізнання науку відрізняє предметний та об'єктивний спосіб розгляду явищ і подій світу; обґрунтування істинності наукових тверджень є однією з її важливих характерних особливостей. З приводу розглядуваного поняття видатний український історик Ярослав Калакура зазначав таке: «Будь-яка наука ґрунтується на джерелах, що містять необхідні відомості для дослідження, аналіз і синтез яких дозволяє вибудувати систему знань із тієї чи іншої галузі»⁸. Ця концепція є основним принципом у здійсненні наукових студій, зокрема джерелознавчий аналіз писемних джерел на засадах інтерпретаційно-когнітивної методології з урахуванням принципів сучасного міждисциплінарного підходу для вивчення історичних, літературних, культурних пам'яток є необхідною умовою отримання обґрунтованих знань⁹.

Отже, наукова діяльність – це інтелектуальна творча діяльність, спрямована на здобуття й використання нових знань. Вона охоплює такі етапи: 1) поставлення (виникнення) проблеми; 2) побудова логічних гіпотез і застосування тих, які вже є; 3) застосування відповідних (зокрема

---

⁷ Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів, ад'юнктів / за ред. А. Є. Конверського. К. : Центр учбової літератури, 2010. С. 5–6.

⁸ Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження : наук.-метод. посіб. К. : ВПЦ «Київський університет», 2016. С. 50.

⁹ Туранли Фергад. Назв. праця. С. 5.

впровадження нових) методів дослідження, спрямованих на доведення гіпотез; 4) узагальнення результатів наукової роботи ¹⁰.

Навчально-методичний посібник підготовлений згідно з нормами забезпечення освітнього процесу у вищих навчальних закладах України. Зміст цього матеріалу відповідає програмі курсу «Методологія наукових досліджень» і враховує норми Болонського процесу щодо кредитно-модульного забезпечення навчального процесу, зокрема сучасні тенденції розвитку освіти та науки в інтердисциплінарному контексті, системи оцінювання рівня знань та організації самостійної роботи студентів.

У посібнику висвітлені теоретичні проблеми навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень», зокрема в студіюванні таких спеціальностей, як «Джерелознавство», «Спеціальні історичні дисципліни», «Текстологія», «Основи етнолінгвістики», «Етно- і глотогенез українців», «Історія України», «Історія міжнародних відносин», «Загальне мовознавство», «Турецька мова», простежено важливі аспекти розвитку староукраїнського та старотурецького письма, а також розглянуто конкретні явища та події етноісторичного розвитку України.

Характерною ознакою національної історії часів стародавності й Середньовіччя є те, що процес формування української нації як окремої етноісторичної спільноти та набуття нею своїх національних особливостей відбувався в умовах тривалої історичної еволюції та культурного взаємовпливу з народами, територія розселення яких була прилеглою або безпосередньо межувала із землями України ¹¹. Щодо другої половини

---

¹⁰ Назв. праця / за ред. А. Є. Конверського. С. 5–6.

¹¹ Omeljan Pritsak, *Rusların Kökeni, Omeljan Pritsak Armağanı* (A tribute to Omeljan Pritsak), Editörler: Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Doç. Dr. Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi Yayını Nu : 51, Türkiye 2007, s. 41–97 (Zaporog Kazakları Hakkında, Bk.: s. 90–97); Сергійчук Володимир. Етнічні межі і державний кордон України. Київ : Укр. видавнича спілка, 2000. С. 4; Мішуков О. В. «Історія русів» у європейському контексті // Філологія. Історія. Культура: Збірник наукових праць: у 2 т. 2-ге вид., допов. і переробл. Том I. Київ : Парлам. вид-во, 2002. 318 с.; Брехуненко Віктор. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. Київ : Темпора, 2014. С. 83–89; Magocsi P. R. *A History of Ukraine*. Toronto, University of Toronto Press Inc., 1996, p. 195–260.

XVII ст., то варто зауважити, що ця доба вітчизняної історії є надзвичайно важливою, найбільш насиченою подіями національно-визвольної боротьби українського народу. Ця боротьба проти московитсько-російської агресії за остаточне утвердження державності на власних історичних землях продовжується і донині.

Отже, зазначений період, з одного боку, є часом винятково інтенсивних зв'язків і активної дипломатичної діяльності козацько-гетьманської України у відносинах з Османською державою, а з іншого – є важливим періодом створення писемних джерел староукраїнського ділового стилю й арабографічного османсько-турецького письма. То був період, коли національна свідомість українців досягла такого рівня розвитку, що перейшла у стан суперечності з колоніальним статусом України в межах володінь Речі Посполитої. Власне, піднесення національно-визвольної боротьби українців проти колоніального гноблення стало тим чинником, який посприяв подальшому розвитку зазначених подій і розбудови Української держави.

Варто зазначити, що ідейним натхненником дослідження історії українсько-турецьких відносин на основі писемних джерел став, ще під час навчання автора на історичному факультеті Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, видатний історик Володимир Грабовецький. Також важливою для цього напрямку досліджень стала тривала співпраця з такими українськими інтелектуалами, як Омелян Пріцак, Ярослав Дашкевич, Юрій Кочубей, Ярослав Калакура, Гриць Халимоненко, Павло Сохань, Василь Лучик, Василь Чумак та ін.

Особливе значення у написанні даної роботи мали наукові рецензії¹² та консультації з проблем методології, надані автору істориком Ярославом Калакурою.

---

¹² Зазначені рецензії, котрі були написані згаданими вченими на рукопис даної роботи, відображені в цій книзі (див. с. 161).

Також автор висловлює велику повагу і подяку іншим рецензентам даної праці: Аллі Лучик та Олегові Гуцуляку, й турецьким науковцям Музаферу Уреклі, Юджелю Озтюрку, Ібрагіму Телліоглу, Кемалю Озджану та ін.

РОЗДІЛ 1

МЕТА, ПРЕДМЕТ ТА ЗАВДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ

1.1. Мета вивчення дисципліни

Вивчення дисципліни «Методологія наукових досліджень староукраїнських та османсько-турецьких рукописних документів козацької доби історії України (друга половина XVII ст.)» в освітній програмі передбачає комплексний, компетентнісно-орієнтований підхід до предмета, який викладається студентам-магістрам, аспірантам і докторантам.

Мета цього курсу – опанування науковцями, зокрема студентами-магістрами, теоретичних та практичних основ навчальної дисципліни, формування такого рівня теоретичних знань і практичних навичок з методології наукових досліджень, які сприятимуть оволодінню сучасними засобами наукового пізнання, зокрема інтерпретацією староукраїнських та арабографічних османсько-турецьких текстів. Реалізацією визначеної мети названого навчального курсу слугуватиме самостійна робота студентів-магістрів, постійна систематична робота з різноманітною науковою літературою, писемними джерелами інформації для вивчення запропонованої дисципліни, а саме: архівними документами, літописними творами, навчальними посібниками та підручниками, енциклопедіями, довідниками, статистичними збірками, монографіями та статтями, картографічною інформацією, періодичними виданнями, науково-популярною літературою, Інтернет-ресурсами.

Зміст цієї дисципліни має спрямовувати дослідників на оволодіння способами дослідження рукописних документів, зокрема османсько-турецьких писемних джерел, у яких міститься величезний масив відомостей стосовно мовного, етноісторичного, політичного, дипломатичного, торговельного й культурного розвитку козацько-гетьманської України та її

відносин із Кримським ханством і Високою Портою. Важливим є надання дослідникам відповідної освітньо-наукової програми вищих навчальних закладів (Галузь знань – 03 Гуманітарні науки та Галузь знань – 29 Міжнародні відносини, спеціальність 291 – Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії) необхідних знань із питань методології дослідження зазначених писемних джерел, зосібна визначення логіко-конструктивних особливостей досліджуваних текстів, а також джерелознавчого опрацювання повідомлень староукраїнських і арабографічних турецьких рукописних документів. Результативність вивчення цієї дисципліни полягає у сформованості в дослідників здатності систематизувати, аналізувати, обґрунтовувати тему свого дослідження та розвитку умінь робити висновки у процесі наукових досліджень, а також в оволодінні методами аналітичної роботи й опрацюванні відповідної наукової літератури та архівних матеріалів. Адже головними завданнями методології наукових досліджень є здобуття та доведення істинності наукових знань. Опанування належного методологічного інструментарію має на меті, перш за все, формування в майбутніх дослідників загальнонаукових компетенцій, а також набуття спеціальних знань, зокрема стосовно історично-філологічного джерелознавства.

Викладання цієї дисципліни складається із двох важливих частин, а саме: 1) системи наукових знань; 2) системи наукової діяльності. Перша охоплює теорію (вчення, систему ідей, поглядів, положень, тверджень, спрямованих на тлумачення того чи того явища), закони (внутрішній зв'язок явищ, що зумовлює їхній закономірний розвиток), гіпотези (наукове припущення, висунуте для пояснення будь-яких процесів чи явищ або причин, які зумовлюють певний наслідок; гіпотеза є складником наукової теорії), поняття (думки, відбиті в узагальненій формі; поняття виробляються чи уточнюються не лише на початку наукової діяльності, а переважно як необхідні наукові наявні знання при порушенні проблеми й формуванні гіпотез) і наукові методи, які використовуються у процесі системної

наукової діяльності, яка є другою важливою частиною. Її основними компонентами є «...інтелектуальна творча діяльність, що спрямована на здобуття й використання нових знань», котра відбувається через визначені етапи наукової студії з метою досягнення науковцем відповідних результатів порушеної ним теми¹³.

Отже, оволодіння науковим базисом у цій навчальній дисципліні спрямоване на формування загальнонаукових компетенцій. Необхідні спеціальні знання історично-філологічного джерелознавства в цьому контексті, як складники наукових знань узагалі, у процесі вивчення зазначеної дисципліни формуються на засадах конкретно-наукового обґрунтування та методологічно-джерелознавчого аналізу відомостей із досліджуваних рукописних документів про еволюцію мови, історичні явища та події, які простежувались в етноісторичному розвитку України, та її відносини з Османською Туреччиною й Кримським ханством упродовж другої половини XVII ст.

1.2. Предмет дисципліни

Предметом дисципліни «Методологія наукових досліджень староукраїнських та османсько-турецьких рукописних документів козацької доби історії України (друга половина XVII ст.)» є тенденції розвитку теоретичних засад наукового вивчення староукраїнських та османсько-турецьких писемних джерел з порушеної проблематики та їхній зв'язок із розвитком соціальних і гуманітарних наук. Наукове дослідження, як раніше було зазначено, є сферою діяльності людини, яку спрямовано на здобуття інформації й осмислення її змісту для студіювання об'єкта з метою виявлення закономірностей його появи, розвитку та перетворення в інтересах раціонального використання у прикладній діяльності. Таке дослідження має за мету отримання нових знань, є результатом теоретичного й практичного опрацювання відповідних даних, і «...на

---

¹³ Назв. праця / за ред. А. Є. Конверського. С. 5–6. Про це див.: прим. 10.

відміну від ненаукового або побутового, має такі характеристики: об'єктивність, відтворюваність результатів, наочність, точність»¹⁴.

Вивчення названої дисципліни в результаті має допомогти науковцям, зосібна студентам-магістрам, оволодіти належними знаннями для практичної дослідницької роботи в галузі гуманітарних наук і міжнародних відносин.

Зокрема, предметом дослідження є методологічна характеристика того, що перебуває у межах об'єкта дослідження¹⁵. Якщо визначають об'єкт дослідження, варто дати відповідь на питання «що розглядається?», а предмет позначає науковий розгляд об'єкта, його властивостей і функцій¹⁶.

Об'єктом вивчення названої дисципліни є розгляд історичних умов процесу формування староукраїнських та арабографічних турецьких писемних джерел, їхньої структури та провідних тенденцій відображення в них зародження й розвитку писемності, різних етносів, запорозького козацтва, створення Української гетьманської держави, її військово-політичних відносин з Високою Портою, зокрема Кримським ханством, та з іншими країнами Східноєвропейсько-Чорноморського регіону у другій половині XVII ст.

1.3. Завдання дисципліни

Завдання названої дисципліни, згідно зі сформульованою нами метою та обґрунтуванням предмета навчального курсу, спрямовані на: 1) формування у дослідників загальнотеоретичних історико-джерелознавчих компетенцій у системі сучасного наукового знання; 2) здійснення теоретично-методологічної підготовки до наукового студіювання

---

¹⁴ Методологія та організація наукових досліджень : навч. посібник / В. М. Михайлов [та ін.]. Х. : ХДУХТ, 2014. С. 24.

¹⁵ Суб'єкт – це носій суб'єктивного, зовні об'єктивованого. Людина, яка пізнає зовнішній світ (об'єкт) і впливає на нього у своїй практичній діяльності (Тарелкін Ю. П. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. / Ю. П. Тарелкін, В. О. Цикін. Суми : Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2010. С. 180).

¹⁶ Тарелкін Ю. П. Назв. праця. С. 175.

староукраїнських та османсько-турецьких рукописних документів козацької доби історії України (друга половина XVII ст.); 3) розвиток спеціальних історико-філологічних компетенцій для опрацювання староукраїнських та арабографічних османсько-турецьких рукописних документів із застосуванням загальнонаукових та спеціальних методів; 4) оволодіння технологіями текстологічного аналізу таких писемних документів.

У процесі студіювання навчального матеріалу науковці мають оволодіти такими знаннями, вміннями та навичками:

- визначати предмет і сутність наукового дослідження, його головні функції;
- визначати характеристики основних засад методології наукових досліджень;
- знати правову основу організації наукових досліджень в Україні та за її межами;
- дотримання академічної доброчесності;
- визначати особливості згаданих писемних джерел;
- володіти спеціальними методами лінгвістичних та історичних досліджень;
- здійснювати інформаційне забезпечення наукової роботи;
- володіти технологіями застосування набутих знань у процесі наукової та навчальної діяльності;
- усвідомлювати вплив історичних умов на виникнення і розвиток української й турецької писемної традиції;
- володіти навичками оформлення результатів науково-дослідної роботи та їх оприлюднення;
- оволодіти методикою написання наукових статей та інших видів письмових робіт у вигляді курсової, дипломної, магістерської, дисертаційної, наукової доповіді.

Отже, у результаті вивчення дисципліни «Методологія наукових досліджень староукраїнських та османсько-турецьких рукописних

документів козацької доби історії України (друга половина XVII ст.)» дослідники мають отримати знання про засоби вивчення проблемних питань, головні етапи розвитку уявлень про мову, етноісторичні події, міжнародні відносини, причини та наслідки їх виникнення, а також представлення результатів проведеної роботи ¹⁷.

---

¹⁷ Цехмістрова Г. С. Методологія наукових досліджень : навчальний посібник. К. : Видавничий Дім «Слово», 2008. С. 6–8.

РОЗДІЛ 2

ГОЛОВНІ КОНЦЕПЦІЇ

МЕТОДОЛОГІЇ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

2.1. Концепція філософії науки та метод пізнання

Концепція (латин. *conceptio*) – система поглядів, розуміння явищ або процесів, спосіб їх осягнення, тлумачення; основна ідея будь-якої теорії, головний задум; ідея чи план нового, логічного розуміння, конструктивний принцип різновидів людської діяльності.

Методологія науки, у складі філософії науки, вивчає методи та способи пізнання й розглядається як сукупність пізнавального інструментарію. Водночас сучасна методологія уникає абсолютизації методологічних програм, для неї є характерним застосування різних методологічних способів і принципів¹⁸.

Важливим чинником наукового знання є динамічний розвиток, адже воно є складним діалектичним процесом і має певні якісні етапи та закономірності, котрі можна розглядати як рух від класичної науки до неокласичної і постнеокласичної, від незнання до знання, від неповного знання до глибокого й досконалого¹⁹. Отже, урахування зазначеної концепції відкриває можливості для здобуття логічного і об'єктивного знання.

2.2. Еволюція та структура філософії методології

Методологія як учення про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності має багаторівневу структуру. На сучасному етапі розрізняють фундаментальні, загальнонаукові принципи,

---

¹⁸ Методологія наукових досліджень у схемах, таблицях, прикладах [Текст] : навч. посіб. для студентів ВНЗ / [Г. М. Азаренкова та ін.]; за ред. д-ра екон. наук., проф. Г. М. Азаренкової; Ун-т банк. справи Нац. банку України. Київ : УБС НБУ, 2014. С. 30–31; Йолон П. Методологія науки. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ, 2002. С. 374–376.

¹⁹ Азаренкова Г. М. Назв. праця. С. 35.

що становлять власне методологію, конкретно-наукові принципи, що лежать в основі теорії тієї чи тієї дисципліни або наукової галузі, і систему конкретних методів і технік, що застосовуються для вирішення спеціальних дослідницьких завдань. Вищим рівнем методології науки, що визначає загальну стратегію принципів пізнання особливостей предметів та явищ, є філософська або фундаментальна методологія²⁰. Еволюція філософії методології – це одна зі сторін розвитку пізнання загалом.

Спочатку методологія ґрунтувалась на знаннях, котрі диктувала геометрія як наука, де містилися нормативні вказівки для вивчення реального світу. Згодом вона представляла собою комплекс правил для вивчення Всесвіту і перейшла у сферу філософії. Платон та Арістотель розглядали методологію як логічну універсальну систему, засіб істинного пізнання. Проблеми методології тривалий час не посідали належного місця в науці через механістичність або релігійність поглядів на світ. Зразком пізнання були принципи механіки, розроблені Галілео Галілеєм і Рене Декартом. Емпіризм протягом багатьох століть був вихідною позицією під час розгляду всіх проблем. Іммануїл Кант і Георг Вільгельм Фрідріх Гегель дали новий поштовх розвитку методології, спробували розглянути закономірності в самому мисленні, а саме сходження від конкретного до абстрактного, суперечності розвитку буття і мислення.

Усі досягнення минулого було опрацьовано у вигляді діалектичного методу пізнання дійсності, в основу якого було покладено зв'язок теорії та практики, принципи пізнавальності реального світу, детермінованості явищ, взаємодії зовнішнього і внутрішнього, об'єктивного і суб'єктивного.

Універсальним інструментом для всіх наук під час вивчення будь-яких проблем пізнання й практики стала діалектична логіка пізнання. Діалектика як метод пізнання природи, суспільства та мислення, розглянута

---

²⁰ Щодо структурних відносин між окремими рівнями по вертикалі див.: Казаринова И. Н. Методология и методы библиотечных и психолого-педагогических исследований. Альбом комментированных структурно-логических схем : учебно-методическое пособие. М. – Берлин : Директ-Медиа, 2014. С. 3–8.

в єдності з логікою й теорією пізнання, є фундаментальним науковим принципом дослідження багатопланової й суперечливої дійсності в усіх її виявах. Діалектичний підхід дає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, тривалу суперечність між сутністю та явищем, змістом і формою, об'єктивність в оцінюванні дійсності²¹.

Розглядаючи зміст і структуру філософії методології, варто зазначити, що вона має таку будову: 1) система способів і засобів; 2) вчення, теорія методу; 3) філософська дисципліна про еволюцію, будову, функціонування наукового знання; 4) науковий метод; 5) діалектика; 6) еkleктика; 7) софістика; 8) метафізика. У цьому контексті проблему методології досліджує філософія науки, зокрема гносеологія, синергетика, феноменологія тощо²².

2.3. Методологічні функції філософії

Вивчаючи питання функцій методології філософії, слід зазначити, що досвід і факти є джерелом, основою пізнання дійсності, а практика – критерієм істинності теорії. У цьому контексті діалектика, як фундаментальний принцип і метод пізнання, має велику пояснювальну силу. Водночас вона не підмінює конкретно-наукових методів, пов'язаних зі специфікою досліджуваної сфери. Діалектика виявляється в них і реалізується через них відповідно до вимог спадкоємності й несуперечності в методології. Філософська методологія виконує два типи функцій: 1) вона виявляє смисл наукової діяльності та її взаємозв'язки з іншими сферами діяльності, тобто розглядає науку стосовно практики, суспільства, культури та людини (методологія не є особливим розділом філософії, методологічні функції щодо спеціальних наук виконує філософія загалом); 2) методологія вирішує завдання вдосконалення, оптимізації

---

²¹ Тарелкін Ю. П. Назв. праця. С. 95.

²² Там само.

наукової діяльності, виходячи за межі філософії, хоча й спирається на розроблені нею світоглядні й загальнометодологічні орієнтири та постулати²³.

Отже, фундаментальні принципи методології філософії базуються на узагальнених філософських положеннях, що відбивають найсуттєвіші властивості об'єктивної дійсності та свідомості з урахуванням досвіду, набутого у процесі пізнавальної діяльності людини. До них належать принципи діалектики, що відбивають взаємозумовлений і суперечливий розвиток явищ дійсності, детермінізму – об'єктивної причинної зумовленості явищ, ізоморфізму – відношень об'єктів, що відбивають тотожність їхньої побудови тощо. Безумовно, змістова інтерпретація цих принципів варіюється відповідно до специфіки досліджуваного матеріалу (порівняймо, наприклад, розуміння ізоморфізму в математиці, геохімії й мовознавстві, природничих науках). Обґрунтування методологічного підходу у процесі дослідження певної галузі залежить від тлумачення філософських принципів. Філософські вчення, провідними ідеями яких є концепції наукового пізнання, діалектичний метод і теорія наукової творчості, визначають загальний підхід до вивчення проблеми, спрямовані на вирішення стратегічних, а не тактичних завдань дослідження, і пов'язані з ним опосередковано.

Які ж саме функції у науковому пізнанні виконує методологія філософії?

Насамперед, філософія розробляє певні «моделі» реальності, крізь призму яких учений дивиться на свій предмет дослідження. Вона дає найзагальнішу картину світу в його універсально-об'єктивних характеристиках, котра є матеріальною дійсністю в єдності всіх атрибутів, форм руху буття.

---

²³ Про функції та філософські рівні методології, також див.: Казаринова І. Н. Указ. раб. С. 8–10.

Така філософська картина світу (на відміну від релігійної, міфологічної) є передумовою для розробки фізичної, біологічної та інших картин світу. Інакше кажучи, філософія дає загальне бачення світу, на основі якого будується бачення конкретно-наукового характеру як елемента ширшого цілого – філософського осмислення реальності. Саме таке осмислення дозволяє побачити місце й роль конкретно-наукових уявлень, зазначити їх у якості необхідних моментів, сторін загальної картини світу. Філософія дає загальне бачення світу не лише в тому вигляді, яким він був раніше і яким є тепер. Здійснюючи пізнавальну роботу, вона завжди пропонує людству деякі можливі варіанти його життєвого світу. Щодо цього філософія виконує прогностичні функції. Адже найважливіше призначення її в культурі – зрозуміти не лише те, яким у своїх глибинних структурах і підставах людський світ є, але яким він може й має бути.

По-друге, філософія «озброює» дослідника знанням загальних закономірностей самого пізнавального процесу, вченням про істину, шляхи і форми її збагнення. Філософія дає вченому вихідні гносеологічні орієнтири про сутність пізнавального відношення, про його форми, рівні, вихідні передумови й загальні підстави, про умови його істинності, про соціально-історичний контекст пізнання. Хоча всі конкретні науки здійснюють процес пізнання світу, жодна з них не має своїм безпосереднім предметом вивчення закономірностей, форм і принципів пізнання загалом. Адже цим спеціально займається філософія (точніше кажучи, гносеологія як один з основних її розділів), спираючись на дані інших наук, що аналізують окремі аспекти пізнавального процесу, узагальнює їхні здобутки.

Крім того, будь-яке пізнання світу, зосібна наукове, в кожную історичну епоху здійснюється відповідно до певної системи логічних категорій. Якщо в культурі не склалася категоріальна система, що відповідає новому типу об'єктів, то вони відтворюватимуться через неадекватну систему категорій, що не дозволяє розкрити їхні сутнісні характеристики. Розвиваючи свої категорії, філософія тим самим готує для природознавства й соціальних

наук своєрідну попередню програму їхнього майбутнього поняттєвого апарату. Вживання розроблених у філософії категорій у конкретно-науковому пошуку робить можливим нове збагачення категорій і розвитку їхнього змісту.

Зазначимо, що на сучасному етапі посилився інтерес до аналізу нових тенденцій у розвитку теорії пізнання, узгодження її змісту відповідно до нового етапу розвитку сучасної науки. Найважливіші зміни в теорії пізнання відбуваються у зв'язку з бурхливим розвитком і введенням у сферу науки складних систем, що самоорганізуються, цілісних, таких, що саморозвиваються, зокрема «людиновимірних» (біотехнологія, екологія, інформатика, соціологія, культурологія тощо). У зв'язку з цим активно обговорюються проблеми об'єкта дослідження і об'єктивності пізнання. Дискутується залежність тверджень про існування об'єктів від певної концептуальної системи, взаємозв'язок наукового пізнання і його методології з ціннісно-цільовими спрямуваннями. Актуальнішим стає урахування відношення об'єкта до засобів, операцій і методів пізнавальної діяльності суб'єкта, який дедалі частіше розуміється як «колективний суб'єкт» наукового пізнання²⁴.

Підсумовуючи розгляд цього питання, варто підкреслити, що методологія виконує такі функції: 1) визначає способи здобуття наукових знань, які відображають динамічні процеси та явища; 2) спрямовує, передбачає особливий шлях, на якому досягається певна науково-дослідна мета; 3) забезпечує всебічність отримання інформації про процес чи явище, що вивчається; 4) допомагає введенню нової інформації до фонду теорії науки; 5) забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці; 6) створює систему наукової інформації, яка базується на об'єктивних фактах, і залучає логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання.

---

²⁴ Тарелкін Ю. П. Назв. праця. С. 94–97.

Отже, виокремлені ознаки поняття «методологія», що визначають її функції в науці, дають змогу зробити такий висновок: *методологія* – це концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, що забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про складні процеси історичних подій та явища. Слід зауважити, що методологічна основа дослідження, зазвичай не є самостійним розділом дисертації або іншої наукової праці. Водночас від її чіткого визначення значною мірою залежить досягнення мети й завдань наукового дослідження.

2.4. Методи наукового пізнання

Методи наукового пізнання визначаються у такій послідовності та складаються з таких компонентів, як емпіричні дослідження, тобто методи спостереження, експеримент, опитування, зокрема бесіда, інтерв'ю, анкетування, тестування, рейтинг, вивчення результатів діяльності, дослідження письмових, графічних, творчих і контрольних робіт, а також узагальнення наукового досвіду, вимірювання, моделювання тощо. А щодо теоретичного аспекту дослідження, особливості якого полягають у використанні абстрактних уявлень, ідей, положень, концепцій, що безпосередньо стосуються процесу практичного пізнання дослідження, також використовують методи: ідеалізації, формалізації, аксіоматичний метод (спосіб побудови теорії, який передбачає прийняття деяких тверджень за істинні, які називають аксіомами, а всі інші твердження отримують у якості логічних наслідків аксіом), гіпотетично-дедуктивний, котрі забезпечують ознайомлення з емпіричним матеріалом, пояснюють його за допомогою законів і теорій, які вже діють у науці. Якщо таких немає, то дослідник висуває різні припущення про причини та наслідки, у тому числі закономірності досліджуваних явищ, визначає ступінь серйозності припущень і відбирає з них найбільш імовірні. На цьому етапі дослідження встановлюється логічна несуперечливість гіпотези

і перевіряється її сумісність з фундаментальними принципами певної науки, розвиток мислення від абстрактного до конкретного. Рух від абстрактного до конкретного є загальною формою наукового пізнання, відтворенням дійсності в мисленні. Згідно з цим методом, у процесі пізнання виокремлюють два відносно самостійні етапи: 1) перехід від чуттєво-конкретного, від конкретного у дійсності до його абстрактних визначень; 2) рух від абстрактного до конкретного, тобто у прямуванні думки від абстрактних визначень об'єкта до конкретного.

Продовжуючи розгляд цього питання, слід визначити головні загальнологічні методи пізнання, а саме: 1) аналіз – членування предмета на частини (сторони, ознаки, властивості, відношення тощо) з метою їх глибокого вивчення; 2) синтез – об'єднання частин (сторін, ознак, властивостей, відношень тощо) предмета в єдине ціле; 3) абстрагування деяких властивостей та відношень об'єкта й одночасне зосередження уваги на властивостях та відношеннях, які є предметом наукового дослідження; 4) узагальнення – фіксування загальних ознак та властивостей певного класу об'єктів, перехід від одиничного до загального; 5) індукція – це спосіб міркування, коли на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне і встановлюється обґрунтованість висунутого припущення чи гіпотези; 6) дедукція – на основі загального принципу з одних положень як істинних логічно виводиться нове істинне знання про окреме; 7) аналогія – отримання знань про менш вивчений об'єкт із розгляду більш вивченого об'єкта шляхом зіставлення, що переноситься на попередній; 8) моделювання – вивчення об'єкта шляхом створення його копії (моделі), яка замінює оригінал і має подібні сторони й властивості; 9) ідеалізація чи формалізація – логічне моделювання понять про ідеальні об'єкти, які насправді не існують, але їхні прообрази є в реальному світі²⁵. Отже, зазначені вище пізнавальні методи у дослідницькій роботі забезпечують отримання бажаних результатів.

---

²⁵ Азаренкова Г. М. Назв. праця. С. 30–31.

РОЗДІЛ 3

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ПАРАДИГМИ МЕТОДОЛОГІЇ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

3.1. Система принципів і характеристика

На сучасному етапі розвитку науки характерним є поява нових постмодерністських її особливостей, які визначає сучасна методологія дослідження із притаманною їй багатоваріантністю, що характеризується різними, де-не-де протилежними способами до вивчення історичних подій, розбіжності між якими зумовлені відмінностями у світогляді істориків, також в осягненні та розумінні ними світової історії, умовами їх соціального та індивідуального буття²⁶. Крім того, варто зазначити, що для дослідження складних системно-інформаційних об'єктів широко застосовується історична реконструкція як форма теоретичного знання. У цьому сенсі в нинішньому науковому дослідженні особливу увагу приділяють моделюванню, яке уможливорює конструювання об'єктивної реальності для безпосереднього аналізу об'єктів дослідження. У разі такого підходу мінімізується розмежування між суб'єктом і об'єктом пізнання, адже дослідник вважається невід'ємною частиною об'єкта вивчення й утворює з останнім сталий зв'язок. Отже, у сучасній науці об'єктивність наукового пізнання залежить від особливостей самого об'єкта пізнання, а не від невідомих нам факторів, таких, як реакція об'єкта у відповідь на якісь дії, спрямовані на цей об'єкт²⁷.

Продовжуючи цю думку, варто зазначити, що ствердження залежності дійсності від суб'єктивності наукового пізнання ставить проблему відповідальності, покладеної на людину, за навколишній світ. Дослідник, який пізнає об'єкт, не сторонній спостерігач; він безпосередній учасник

---

²⁶ Бойченко І. Методологія історії / Історична наука: термінологічний і понятійний довідник : навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. К. : Вища шк., 2002. С. 243–244.

²⁷ Азаренкова Г. М. Назв. праця. С. 35.

еволюційного процесу, він перебуває усередині системи, яка досліджується²⁸. Варто наголосити, що на сучасному етапі розвитку наукових досліджень відбуваються суттєві зміни у методології в умовах виникнення і запровадження багатьох інноваційних технологій. У зв'язку із цим основою філософії науки має бути розгляд процесу наукової студії, що «набуває проблемно-орієнтованого характеру. Крім того, сучасна філософія науки визнає ідею багатоваріантності описів і пояснень, наполягаючи лише на якості та прозорості вихідних принципів, а також вона забезпечує побудову послідовності й аргументованості наукового пошуку»²⁹. Адже наука, як галузь дослідницької діяльності, спрямована на отримання нових знань про природу, суспільство й людину, вона розуміється як побудова вірогідних гіпотез.

У цьому сенсі на перше місце виходять нові критерії науковості, а саме: узгодженості, переконливості, продуктивності, евристичності гіпотез у методології наукових досліджень, яка ґрунтується на таких принципах: 1) єдності теорії і практики, що є взаємозумовленими; 2) системності, на підставі чого встановлюється, що кожен досліджуваний об'єкт розглядається як єдине ціле і кожне явище оцінюється у взаємозв'язку з іншими; 3) розвитку, що полягає у формуванні наукового знання із відображенням суперечностей, кількісних та якісних змін об'єкта дослідження; 4) об'єктивності, що потребує врахування усіх факторів, які характеризують досліджувані об'єкти, процеси і явища; 5) декомпозиції, що ґрунтується на поділі системи на частини, виділенні окремих комплексів робіт для створення умов ефективного аналізу та проектування досліджуваних об'єктів, процесів і явищ; 6) абстрагування, що полягає у виділенні істотних та упущенні несуттєвих виявів властивостей досліджуваних явищ і процесів³⁰. Отже, сучасна методологія наукового

---

²⁸ Азаренкова Г. М. Назв. праця. С. 35.

²⁹ Там само.

³⁰ Юринець В. Є. Методологія наукових досліджень : навч. посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. С. 15–20; Азаренкова Г. М. Назв. праця. С. 35–36.

дослідження розглядає дослідника як пізнавача об'єкта загалом у тісному взаємозв'язку з ним, а також ураховує нові критерії науковості й багатоваріантності дослідження.

3.2. Особливості та форми наукового пізнання

Наукове пізнання суттєво відрізняється від інших видів пізнання тим, що воно доступне лише дослідникам, які мають необхідний рівень знань для виконання відповідної науково-дослідної роботи; наукове пізнання характеризується такими особливостями: 1) об'єктивність, розвиненість поняттєвого апарату, тобто категоріальність; 2) раціональність, тобто несуперечливість, доведеність, системність; 3) можливість перевірки адекватності отриманих результатів; 4) високий рівень узагальнення висновків дослідження; 5) застосування спеціальних методів і способів пізнавальної діяльності. Наукове пізнання є основною формою пізнання реальної дійсності та уможливорює створення теоретичної основи явищ, необхідної для розв'язання практичних проблем³¹.

Форми наукового пізнання та їхні особливості характеризуються такими принциповими положеннями:

1. Ідея, яка є формою наукового пізнання, спрямованого на її перетворення в наукову гіпотезу, відображає зв'язки, закономірності дійсності. Це поєднання відомостей про дійсність із суб'єктивною метою її дослідження, спрямованого на пошук шляхів розв'язання поточної проблеми.

2. Наукова проблема – це теоретичне або практичне наукове питання, що потребує свого вирішення. Коректно поставлена проблема вже частково містить в собі рішення, оскільки формулюється на основі реальної можливості свого розв'язання.

---

³¹ Швець Ф. Д. Методологія та організація наукових досліджень : навчальний посібник. Рівне : НУВГП, 2016. С. 11–12.

3. Факт – це достовірна, окрема, оригінальна подія чи явище, фрагмент дійсності; знання, достовірність яких не викликає сумніву; припущення, отримане за допомогою спостереження та експерименту. Факт має таку структуру: об'єктивний складник (реальні процеси, події, структурна підпорядкованість); інформаційний складник; практична детермінація факту; когнітивна детермінація факту.

4. Гіпотеза – це форма теоретичного знання й метод розвитку наукового пізнання. За її допомогою формується один із можливих варіантів розв'язання проблеми, істинність якої ще не встановлено й не доведено. Треба вказати на вимоги до гіпотези, а саме: однорідність тобто легкість, узгодженість із фактичним матеріалом, універсальність. Вона відображає суперечності об'єктивної дійсності і не має суперечностей формальної логіки, а також уможливорює доведення чи заперечення.

5. Концепція – це система взаємопов'язаних наукових положень, які використовує дослідник для отримання результату шляхом розуміння, пояснення та тлумачення теорії.

6. Теорія є формою наукового пізнання та системою об'єктивних знань про дійсність; вона має злагоджену логічну структуру, дає цілісне уявлення про закономірності й суттєві характеристики об'єкта, описує і витлумачує предмет дійсності³². Основою теорії є закон – об'єктивний, суттєвий, необхідний, сталий, повторювальний зв'язок між явищами та процесами. Що ж до різновидів теорій, то їх можна класифікувати за такою логікою: дедуктивні, недедуктивні, фундаментальні, прикладні, формальні та змістові. Також важливими є компоненти теорії з такою послідовністю: 1) емпірична основа (зафіксовані факти експерименту, що потребують теоретичного обґрунтування); 2) вихідна база (фундаментальні поняття, принципи, закони, аксіоми); 3) ідеальні об'єкти (абстрактні моделі суттєвих

---

³² Азаренкова Г. М. Назв. праця. С. 37–38; Зацерковний В. І. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. / В. І. Зацерковний, І. В. Тішаєв, В. К. Демидов. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. С. 51–62.

предметів, властивостей і зв'язків, що досліджуються); 4) філософські настанови і ціннісні фактори.

Продовжуючи розгляд цього питання, слід підкреслити, що, крім зазначених різновидів та компонентів, теорія має такі функції:

- синтетична, що є поєднанням окремих достовірних знань у єдину систему;
- пояснювальна, яка полягає у виявленні залежностей, зв'язків явища, суттєвих характеристик, законів походження й розвитку;
- методологічна, що включає методи, способи та прийоми науково-дослідної роботи;
- прогнозування, що є процесом наукового передбачення майбутнього стану певного явища, існування невідомих фактів, об'єктів і властивостей;
- практична, що є впровадженням отриманих знань у реальну дійсність³³.

Отож, розглядаючи теоретичні засади й парадигми методології наукових досліджень, зазначимо, що сучасна наука враховує нові вищезгадані критерії науковості та багатоваріантності проведення наукових студій для отримання об'єктивних результатів і впровадження їх у практику.

3.3. Системний підхід у науковому дослідженні

Розглядаючи загальнонаукову методологію та її принципи, слід підкреслити, що будь-яке наукове знання має не лише предметний, а й методологічний зміст, спричиняє критичний перегляд прийнятого досі поняттєвого апарату, чинників, передумов і підходів до інтерпретації матеріалу, що вивчається. До загальнонаукових принципів дослідження належать такі: історичний, термінологічний, системний, когнітивний

---

³³ Азаренкова Г. М. Назв. праця. С. 38–39; Краус Н. М. Методологія та організація наукових досліджень : навчально-методичний посібник. Полтава : Оріяна, 2012. С. 17–20.

(пізнавальний), функційний, моделювання тощо. Сучасне науково-теоретичне мислення прагне проникнути в сутність процесів і явищ, що вивчаються. Це можливо за умови цілісного підходу до об'єкта вивчення, розгляду його у виникненні та розвитку, тобто застосуванні історичного підходу. Перш ніж розглядати сучасний стан предмета дослідження, необхідно вивчити становлення та розвиток певної науки або сфери практичної діяльності.

Відомо, що накопичені раніше та нові наукові знання перебувають у діалектичній взаємодії. Найкраще й прогресивне зі старого переходить у нове, надаючи йому сили й дієвості. Інколи забуте старе знову відроджується на новій науковій основі та проживає друге життя в іншому, досконалішому вигляді. У зв'язку з цим особливого значення набуває вивчення історичного досвіду, аналіз та оцінювання історичних подій, фактів, попередніх теорій у контексті їх виникнення, становлення та розвитку. Отже, історичний підхід дає змогу дослідити виникнення, формування та розвиток процесів і подій у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків, закономірностей і суперечностей.

У межах історичного підходу активно застосовується порівняльно-історичний метод – сукупність пізнавальних засобів, процедур, які дозволяють виявляти схожість і відмінність між явищами, що досліджується, визначати їхню генетичну спорідненість (зв'язок за походженням), загальне й специфічне в їхньому розвитку. У кожному порівняльно-історичному дослідженні ставляться конкретні пізнавальні цілі, зокрема визначення достовірності джерел інформації, окреслення історичного періоду, до якого треба віднести певні події чи факти, тощо ³⁴.

---

³⁴ Ясь О. В. Порівняльно-історичний метод у дослідницьких практиках Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. 2012. № 2. С. 133–158; Дрогомирецький П. П. Основи індоєвропейського мовознавства та компаративістики : навчально-методичний посібник / П. П. Дрогомирецький, О. Б. Гуцуляк. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2012. С. 26.

Зокрема цей метод застосовується для історично-генетичного дослідження мовних сімей і груп з метою вивчення закономірностей їхнього розвитку³⁵.

За характером схожості зіставлення поділяють на історично-генетичні та історично-типологічні, де схожість є результатом закономірностей, наслідком взаємовпливу самих об'єктів. На цій підставі виокремлюють два види порівняльно-історичних методів: порівняльно-типологічний, що розкриває подібність генетично непов'язаних об'єктів, і власне порівняльно-історичний, що фіксує схожість між явищами як свідчення спільності їхнього походження, а розбіжність між ними – як показник різного походження.

У соціальному пізнанні широко використовуються цивілізаційний, формаційний та інші підходи до осмислення культурно-історичного процесу. Будь-яке теоретичне дослідження потребує опису, аналізу та уточнення поняттєвого апарату конкретної галузі науки, тобто термінів і понять. Адже термінологічний принцип передбачає вивчення історії певної галузі терміносистем і позначуваних ними понять, розроблення або уточнення змісту й обсягу понять, установлення взаємозв'язку й упорядкованості цих понять, їхнього місця в поняттєвому апараті теорії дослідження.

Розв'язанню цього завдання допомагають метод термінологічного аналізу і метод операціоналізації понять, котрий вивчає процес стосовно зіставлення досліджуваних понять з фактами та подіями, які є відображеннями, і це робить можливим вимірювання і наповнення конкретним змістом кожного з ключових понять дослідження. Визначення понять, розкриття їхнього змісту доцільно формулювати на основі відповідних енциклопедичних і тлумачних словників³⁶. Зазвичай напочатку називають родове поняття, до якого означене поняття входить як складник.

---

³⁵ Дрогомирецький П. П. Назв. праця. С. 110.

³⁶ Порівняльно-історичний метод. Філософський енциклопедичний словник / Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ. Київ, Абрис, 2002. С. 449–500; Халимоненко Гриць. Праці у п'яти томах. Т. 1. Тюркська лексична скиба українського словника : монографія. К. : Талком, 2020. 593 с.

Потім указують на ту ознаку поняття, яка відрізняє його від усіх подібних, до того ж ця ознака має бути найважливішою і найсуттєвішою.

Є певні способи визначення понять. По-перше, правило розмірності вимагає, щоб обсяг поняття, що визначається, відповідав обсягу поняття, яке визначає, тобто ці поняття мають бути тотожними. По-друге, нове поняття не повинно бути тавтологічним. По-третє, поняття має бути чітким і однозначним. Якщо під час визначення поняття важко зазначити одну ознаку певного явища, називають декілька ознак, достатніх для розкриття специфіки його обсягу і змісту.

У дійсності наукове визначення складних подій чи явищ не може обмежуватися формально-логічними вимогами. Воно повинно містити оцінку фактів, об'єктів, явищ, що визначаються, органічно входити до чинної термінологічної системи науки. До загальнонаукової методології слід зарахувати системний підхід, застосування якого потребує кожний об'єкт наукового дослідження. Його сутність полягає в комплексному вивченні значних складних об'єктів, студіюванні їх як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин.

Згідно із системним підходом, система – це цілісність, яка становить єдність закономірно розташованих і взаємопов'язаних частин. Основними ознаками системи є: 1) наявність найпростіших одиниць – елементів, які її утворюють; 2) наявність підсистем – результатів взаємодії елементів; 3) наявність компонентів – результатів взаємодії підсистем, які можна розглядати у відносній ізольованості, поза зв'язками з іншими процесами та явищами; 4) наявність внутрішньої структури зв'язків між цими компонентами, а також їхніми підсистемами; 5) наявність певного рівня цілісності, ознакою якої є те, що система завдяки взаємодії компонентів одержує інтегральний результат; 6) наявність у структурі системоутворювальних зв'язків, котрі об'єднують компоненти й підсистеми як частини в єдину систему; 7) зв'язок з іншими системами зовнішнього середовища.

Кожну конкретну науку, діяльність, об'єкт можна розглядати як певну систему, що має множину взаємопов'язаних елементів, компонентів, підсистем, визначені функції, цілі, склад, структуру. До загальних характеристик системи зараховують цілісність, структурність, функцій, взаємозв'язок із зовнішнім середовищем, упорядкованості, цілеспрямованість, самоорганізацію³⁷.

Отже, система – ціле, яке складається із взаємопов'язаних елементів, що перебувають у взаємних зв'язках і взаємовідносинах, а системність – загальна властивість матерії, форма її існування, невід'ємний складник практики, включно з мисленням.

---

³⁷ Тарелкін Ю. П. Назв. праця. С. 102–104; Азаренкова Г. М. Назв. праця. С. 35.

РОЗДІЛ 4

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОУКРАЇНСЬКИХ ТЕКСТІВ

4.1. Особливості методології дослідження староукраїнських рукописних документів

Важливим аспектом у вивченні зазначених текстів є застосування одного з загальновідомих методів, які використовуються з метою отримання історичних знань, зокрема шляхом використання прийомів порівняльно-історичного мовознавства, семантичного навантаження історичних, географічних і етнічних термінів, що містяться в досліджуваних рукописних документах різного походження. Реалізація названої методики уможливорює здійснення обґрунтованого ототожнення цих термінів із реаліями певних подій суспільного життя, котрі відбувалися на теренах України, а також висвітлення їх характерних особливостей. Продовжуючи цю думку, варто зазначити, що упродовж XVI–XVIII ст. активний вплив на ці події зовнішніх чинників зумовив соціально-економічну й політичну визначеність державотворення та етноісторичного розвитку України, характерою її відносин із сусідніми країнами, зокрема Османською імперією.

Відомий мовознавець Григорій Півторак зазначає: «Теорія й методологія наукових досліджень з етногенезу різних народів і глотогенезу споріднених мов охоплює чимало різних аспектів. Для дослідження етно- і глотогенезу східних слов'ян, зокрема й українців, принципове значення, на нашу думку, мають насамперед принципи добору необхідного й достатнього кола джерел і способи їхньої наукової інтерпретації»³⁸. Це теоретичне положення є одним з головних принципів методології дослідження вищезазначених рукописних документів як джерело для

---

³⁸ Півторак Г. Деякі методологічні проблеми дослідження історії української мови на сучасному етапі // Український глотогенез: матеріали Міжнародної наукової конференції / Відп. ред. В. М. Мойсієнко. Житомир : «Полісся», 2015. С. 6–19.

названого етно- і націогенезу, яке є складною і дискусійною проблемою сучасних гуманітаріїв³⁹.

Процес формування української нації в XVII ст. супроводжувався утвердженням національної самосвідомості та досягненням українцями свого права на розвиток державності, рідної мови й культури. Підтвердженням цього, зокрема, можна назвати діяльність Києво-Могилянської академії – одного з найдавніших навчальних закладів України й Східної Європи⁴⁰.

Варто підкреслити, що науковці, зокрема студенти-магістри за відповідними освітньо-науковими програмами, у процесі своїх досліджень мають звертати увагу на компоненти різноманітних традиційних культур, зосібна усіх етнічних і субетнічних спільнот України, котрі виконували різноманітні функції у процесі етно- і глотогенезу загалом. З метою такого дослідження використовуються різні види джерел: писемні пам'ятки (рукописні документи, зокрема літописи, архівні документи), археологічні, географічні, лінгвістичні та інші матеріали. Наприклад, у вивченні походження та етнічної історії українців враховується праця «Історія» Геродота й твори інших античних авторів. Також важливими є літописи княжої доби, зокрема «Повість минулих літ», «Київський літопис», «Галицько-Волинський літопис», «Руська правда» та інші⁴¹. У цьому контексті також є актуальною інтерпретація етимології та семантики

---

³⁹ Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етностранничього досвіду / Ю. І. Римаренко, М. М. Вівчарик, О. В. Картунов, І. О. Кресіна, С. Ю. Римаренко, С. О. Телешун, Л. Є. Шкляр; За заг. ред. Ю. І. Римаренка. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. К. : [б.в.], 2000. С. 109.

⁴⁰ Етнос. Нація. Держава... С. 114–117; Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології : підручник. К. : ВЦ «Академія», 2008. С. 246–247. (Альма-матер).

⁴¹ Грушевський М. Спірні питання староруської етнографії [Електронна копія] / М. Грушевський. – Електрон. текст. дані (1 файл : 26,2 Мб). СПб. : Тип. Імператор. акад. наук, 1904. 17 с. (Київ: НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2017). – Режим доступу: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=800> (Оригінал тексту друкованого документу зберігається в НБУ ім. Ярослава Мудрого: Грушевський М. Спірні питання староруської етнографії / М. Грушевський. СПб. : Тип. Імп. АН, 1904. 17 с.; Про це також див.: Грушевський Михайло. Спірні питання староруської етнографії / М. С. Грушевський // Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ». 2002. Т. 1. С. 83–99); Глушко М. С. Методика польового етнографічного дослідження : навч. посібник. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 9–10.

терміна *Русь*, зосібна на підставі історично-джерелознавчих досліджень з урахуванням і зіставленням відомостей із арбських, давноруських, візантійських, скандинавських, тюркських, франкських писемних джерел, у тому числі критичного аналізу наявних концепцій щодо вирішення проблеми етимології названого терміна, зокрема в студії «Походження Русі» Омеляна Пріцака⁴².

З приводу цього питання у дослідженні відомого українського арабіста Віктора Крюкова зазначається таке: «Первісно цей етнонім означав об'єднання алано-сарматських племен, яке, разом з іншим племінним союзом сарматів, роксоланами, у середині VI століття оселяло степову територію, прилеглу з південного сходу до земель Серднього Подніпров'я / rhos /. Деякі угруповання названого племінного об'єднання просунулися на північний захід, до басейну ріки Рось / rosomani /. Деся між серединою VI століття й 643 роком “rhos” (“rosomani”) відійшли від Серднього Подніпров'я на схід, до степів Східного Прикавказзя, де їхня назва й була зафіксована у формі **الروس** пізнішими арабськими писемними джерелами»⁴³. Зокрема, вчений підкреслює, що «... після відходу цих алано-сарматів на схід, їхня етнічна назва залишилася у Середньому Подніпров'ї у якості топоніму “Русь”, що означав місцевість, де вони перебували»⁴⁴. Варто зазначити, що такий метод дослідження поглиблює знання про різноманітні аргументовані наукові версії походження та еволюції семантики слова *Русь*.

Особливу значущість також має правдиве роз'яснення етимології слова *Україна*. Адже з приводу цього питання знаний український вчений Ярослав Дашкевич у своїй праці під назвою «Україна на Великому кордоні» здійснив глибоке аналітично-синтетичне дослідження проблематики

---

⁴² Пріцак Омелян. Походження Русі. К. : Обереги, 1997 (Київська б-ка давнього укр. письменства. Студії; Т. 3). Парал. тит. арк. англ.; Т. 2: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандінавія. Том II. Київ : Видавництво «Обереги», 2003. 1304 с. : іл. – Бібліогр.: с. 1170–1191.

⁴³ Крюков Віктор. Проблема походження терміна «рус» в історико-джерелознавчих дослідженнях / Віктор Крюков // Бахмутський шлях. № 1/2 (42/43). Луганськ, 2006. С. 101–109.

⁴⁴ Крюков Віктор. Назв. праця. С. 107–108.

Великого кордону, яка увійшла в сучасну українську історіографію, і як дослідницьке завдання виявилася результативною. Варто зазначити, що з метою її ґрунтовного аналізу учений наголошував на значущості компаративістичного методу, котрий має багато прихильників у історичній науці⁴⁵. Учений критикує ненауково-популярну літературу, в якій «...всупереч науковим даним – [...] назва “Україна” не має нічого спільного з прикордонням і прикордонним становищем тої частини земель Русі, яка опинилася на північний захід від Великого кордону. Так з’явилися легендарні укри, від яких нібито пішла назва “Україна”. Потім почали доводити, що слово “Україна” походить від слова “край”, семантика якого цілком певно – так переконують – не має нічого спільного з окраїною»⁴⁶. Науковець вважав зазначені судження ненауковими, неаргументованими, котрі не підкріплені мовознавчими й історичними фактами, а натомість породжені суцільним їх нехтуванням. Продовжуючи розгляд цього питання, варто зазначити, що в названій праці, зосібна йдеться про таке: «Літописи домонгольського і післямонгольського часу дуже ясно говорять про те, що Українами звали прикордонні землі на заході та на сході Київської Русі: Переяславщина була Україною по відношенню до Києва (1187 р.), західна частина Волині була Україною, зорієнтованою на Галич (1189 р., в літописі “Галицька Україна”; пізніше у 1213, 1282 рр.). Після встановлення литовської влади на землях, поступово звільнених від Золотої Орди, з’являється назва “Литовська Україна” та “Україна великого князя” для етнічно українських (за сучасною термінологією) земель, починаючи від Підляшшя до Київщини та Новгород-Сіверщини включно (1399, 1556, 1563 рр.). Для Кримського ханства “Руська Україна”, на яку золотоординські хани давали ярлики Литві, охоплювала також етнічно українські землі від Смоленської, Київської, Волинської, Чернігівської та

---

⁴⁵ Дашкевич Ярослав. Україна на Великому кордоні // Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2011. С. 478–479.

⁴⁶ Дашкевич Ярослав. Назв. праця. С. 480.

Курської тьми включно на півночі до Звенигорода, Черкас, Гаджибеєва (теперішня Одеса) на півдні (1507 р.)»⁴⁷. Також у згаданій праці говориться, що назва *Україна* в середині XVII ст. здобула міжнародне визнання, у тому числі європейське. Крім того, ця назва була зафіксована в османсько-турецьких писемних джерелах в згаданий час і була відома на теренах Османської імперії. Далі вчений підкреслював, що «Правдиве пояснення назви “Україна” – це не причина для патріотичного розпачу, а навпаки, підстава для цілком обґрунтованої гордості». Продовжуючи цю думку, зокрема вчений зазначав таке: «Територіальне прикордонне розташування України цілком суголосне з державно-правовими інститутами середньовічної Західної Європи...»⁴⁸. Наведені аргументовані лінгвістичні та історичні факти дають підстави стверджувати об’єктивне значення справжньої семантично-етимологічної назви *Україна*, що є актуальним в сучасному контексті героїчної національно-визвольної боротьби українців⁴⁹.

Неабияке значення має пояснення слова *козак*, зосібна в історично-етимологічному дослідженні видатного українського тюрколога Гриця Халимоненка. Розглядаючи це питання, учений підкреслює: «Етимологія слова *козак* цікавила переважно істориків. В. Антонович, М. Грушевський, Д. Яворницький ще не мали того філологічного та історичного матеріалу, який дозволив би розглядати феномен українського козацтва у зв’язку з козацтвом тюркським. Скуті ж ідеологічними догмами мали право говорити про козаччину як соціальне явище пізньої доби – не раніше XV ст., а поєднувати генезу українського козацтва з інститутом козацтва тюркського, вони, певна річ, не наважувалися. Сьогодні сходознавці слідом за В. Радловим констатують факт, що первісний ареал козаччини – це терени Кипчацького степу (Дешті-Кипчак). Щоправда А. Самойлович,

⁴⁷ Дашкевич Ярослав. Назв.праця. С. 481.

⁴⁸ Дашкевич Ярослав. Назв.праця. С. 481–482.

⁴⁹ Грабовецький Володимир. Битва під Конотопом 1659 р. – славна сторінка в історії гетьманської України. Наукові записки Прикарпатської історичної школи. Івано-Франківськ, 2004. 32 с.

небезпідставно відсунувши хронологічну межу слова *козак* принаймні до XI ст., поширив і кордони кипчацького степу – аж до Чорного моря, проте загарливий тюрколог не дійшов думки, що кипчацьке козацтво слід вивчати тільки у зв'язку з українським»⁵⁰. Продовжуючи розгляд зазначеного питання, необхідно підкреслити, що тюркське козацтво виникло головним чином на основі кипчацького етносу. Також варто зауважити, що еволюція названого воєнізованого ордену спостерігалася в середовищі чорноклобуцького об'єднання племен, котрі перебували на прикордонній військовій службі українських князів. Учений, в результаті глибокого аналізу розглядуваного питання, далі наголошує про те, що «... формування прообразу козацького братства могло відбутися ще до монгольської інвазії. Величезний досвід у засвоєнні тактики й стратегії, притаманних армії Чингісхана, здобула величезна кількість українського юнацтва, що його силоміць рекрутували монголи. Відомо, що монголи поклали були собі за мету винищити й рештки половців, котрі ще лишалися спорадично на українських теренах. Виношували бажання вціліти й не стати авангардом монгольської армії вже певним чином українізовані ще в княжу добу чорні клобуки [тюрки-карапапаки] та інші тюркськомовні етноси – цьому посприяла руйнація Золотої Орди, що почалася на теренах України набагато раніше, ніж це відбулося на землях майбутньої Московії. Український степ, Чорноморщина наповнилися уцілілими втікачами з монгольської армії (українцями й тюрками), котрі були відірвані від господарчої діяльності і вдатні були лише оружного існування, переважно здобишництва»⁵¹. Підсумовуючи студіювання слова *козак*, з урахуванням результатів дослідження професора Гриця Халимоненка, зазначимо, що формування козацького об'єднання, котре склалося з українсько-тюркського чинника, зокрема адигсько-черкеського, водночас починалося й завершувалося «...із

---

⁵⁰ Халимоненко Гриць. Праці у п'яти томах. Т. 1. Тюркська лексична скиба українського словника : монографія. К. : Талком, 2020. С. 301. Про слово *козак* докладно див. : Назв. праця. С. 301–310.

⁵¹ Халимоненко Гриць. Назв. праця. С. 309–310.

занепадом Золотої Орди. Формування Кримського ханату як у певному сенсі нащадка Золотої Орди урізноманітнило мету та ідеї плекання українського лицарського ордена⁵²... і тюркських козацьких ватаг, належних до ханату»⁵³. Щодо етимології названого слова, то воно еволюціонувало «...в середовищі змішаного українського-тюркського військового ордена. Про це почасти свідчить і розвиток значень терміна *козак* у тюркських та українській мовах – від первісного “особа, що відокремилися від громади й стала войовником” до всім відомого значення в українській мові», як наголошує учений⁵⁴.

Історіографічний аналіз, здійснений науковцем, вказує на ряд причин, зокрема на відсутність необхідних матеріалів і вплив російсько-імперської та советсько-комуністичної ідеологічних догм, котрі унеможливили об’єктивне висвітлення феномену українського козацтва. Варто урахувати думку вченого про те, що нині в історичній науці необхідно систематизувати й зробити аналіз усіх відомостей про козацтво, зокрема семантично-етимологічної назви *козак* у комплексі із дослідженням усієї тюркської термінології, яку вживали в українській козацькій лексиці, котра була запозичена у зв’язку з історичною потребою формування українського козацтва, наприклад: *ага, алмаз, алтин, аркан, байрак, балик, барабан, баштан, булава, кочубей, кош, курінь, люлька, майдан, осавул, отаман, сагайдак, саган, сака, санджак, сурма, табір, торба, торчин, тузла, тузлук, тютюн, улус, хаджі, халат, халва, ходжа, хутір, чабан, чавуш, чайка, чічка, чобіт, чумак, шана, ярлик та ін.*⁵⁵. У цьому контексті заслуговує на увагу дослідження відомого мовознавця Василя Лучика, котрий у своїй праці «Тюркізми козацької доби в топонімії України» підкреслював: «...XVI–XVIII ст. характеризується інтенсивними українсько-турецькими стосунками, які відбилися в місцевих географічних

---

⁵² Запорізька Січ.

⁵³ Халимоненко Гриць. Назв. праця. С. 309–310.

⁵⁴ Халимоненко Гриць. Назв. праця. С. 310.

⁵⁵ Халимоненко Гриць. Назв. праця. С. 309.

назвах. Тюркізми становлять значну частину іншомовних слів в українській топонімії»⁵⁶. Учений, продовжуючи розгляд зазначеної проблеми, наголошував таке: «...назв було багато і в системі ойконімів України, але внаслідок масового перейменування населених пунктів у радянські часи їх стало значно менше...»⁵⁷. Зокрема в результаті такої дії в Криму геть усі кримськотатарські назви сільських та міських поселень було замінено советсько-комуністичними, у тому числі меморіальними назвами, як підкреслював названий учений, котрий наводить такі приклади: Аджамка, Кагарлик, Кілія, Ташлик, Бешка, Біянка, Ізмаїл, Аксу, Красівка, Буджак, Оріль, Інгул та інші, котрі переважно утворювалися в козацьку добу, нагромаджували «...багату мовну та позамовну інформацію про фізико-географічні, культурно-історичні й етнолінгвальні особливості й контакти на землях степової та лісостепової України...»⁵⁸, й переважна їх частина входила до географічно-історичного ареалу Запорозької Січі.

Отже, у студіюванні зазначеної проблематики, зокрема щодо методології дослідження та історичних умов виникнення і розвитку українського *козацтва*⁵⁹, зокрема його соціального статусу, та формування Війська Запорозького як важливий чинник у процесі формування

---

⁵⁶ Лучик Василь. Тюркізми козацької доби в топонімії України / *Turkic Loanwords of the Cossack Era in Toponymy of Ukraine / Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500–1800) / Взаємини між Україною та Туреччиною: козацька доба (1500–1800) / International Symposium on the Relations Between Turkey and Ukraine: The Qazaq Period (1500–1800)*, Bildiriler, Edütörler: Volodimir Melnik, Mehmet Alpagru, Yücel Öztürk, Ferhat Turanlı, Muhammed Bilal Çelik, İstanbul, Çamlıca, 2015, s. 53.

⁵⁷ Лучик Василь. Назв. праця. С. 54.

⁵⁸ Лучик Василь. Назв. праця. С. 54–62.

⁵⁹ Халимоненко Григорій. Інститут козацтва: тюркського й українського. *Східний світ*. 1993. № 1. Київ, 1993. С. 108–115; Також див. розділ «Генеза і становлення козацтва в Україні»: Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ: Видавничий дім «KM Academia», 2006. С. 22–60; Дашкевич Ярослав. Козацтво на Великому кордоні // *Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України*. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2011. С. 459–461; Туранли Фергад. Назв. праця. С. 28–118.

української державності⁶⁰, також заслуговують на увагу арабографічні османсько-турецькі писемні джерела⁶¹.

Отже, особливості методології дослідження староукраїнських писемних джерел полягають в етнонаціональному та цивілізаційному вимірах їх вивчення. Також необхідно наголосити, що в інтерпретації відомостей, отриманих із цих джерел, варто враховувати історичні й географічні умови розвитку мови та культури в націо- й державотворенні українців.

4.2. Фонетико-графічні та синтаксичні особливості староукраїнських текстів

Багато невідомої досі та важливої інформації про розвиток української мови можна отримати, досліджуючи в лінгвістичному аспекті староукраїнські тексти. У вивченні цього питання знаний мовознавець Віталій Передрієнко наголошує на тому, що староукраїнська «проста мова» другої половини XVI–XVIII ст. яскраво засвідчила процес переходу до національної української літературної мови. Цей вчений у праці «Взаємодія книжного і народного мовлення у староукраїнському діловому стилі другої половини XVII–XVIII ст.» підкреслює, що «Іван Франко називав цей період добою, “в котрій у нас народилася і почала гарно розвиватися перша всеукраїнська, дійсно національна література” і коли писали “мовою [...] зрозумілою по всіх усядах Руси-України”⁶². У кінці XVI–XVIII ст. інтенсивно розвивалися жанри, у яких функціонувала жива народна мова:

---

⁶⁰ Щербак В. О. Державна ідея в ранньомодерній Україні. Монографія. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. С. 37–57.

⁶¹ Прицак Омелян. Без сходознавства неможливо зрозуміти історію й культуру України // Східний світ. 1993. № 1. С. 5–8; Крюков В. Г. Писемні джерела Арабського халіфату про етноісторичні процеси на території України : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Київ, 2010. 519 с.; Туранли Фергад. Назв. праця. С. 120–146.

⁶² Передрієнко В. А. Взаємодія книжного і народного мовлення у староукраїнському діловому стилі другої половини XVII–XVIII ст. Магістеріум. Вип. 43. Мовознавчі студії / [упоряд.: Лучик В. В.]. 2011. С. 64–69; Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. К. : Наук. думка, 1981. Т. 28. С. 174.

лірична поезія, бурлескні та сатирично-гумористичні вірші, інтермедії, лікарські та господарські порадики»⁶³. Далі учений наголошує на тому, що у другій половині XVII ст. специфіку функціонування ділової мови визначали суспільно-історичні обставини, що склалися в Україні як наслідок Визвольної війни 1648–1654 років. Посилення національної свідомості, активна участь народу у подіях суспільно-політичної й соціальної боротьби стали визначальним фактором того, що Лівобережна Україна до кінця третьої чверті XVIII ст. у складі Російської імперії зберігала свою автономію, хоч і значно обмежену внаслідок систематичних заборон, утисків тощо. В умовах цієї автономії староукраїнська ділова мова функціонувала в Гетьманщині як офіційна. Адже утвердження її офіційного статусу значно посилювало суспільні функції, сприятливо позначалося на її літературному процесі.

За ступенем відображення живого народного мовлення ділові тексти другої половини XVII–XVIII ст. можна поділити на три групи: а) офіційно-урядові документи (універсали, накази, інструкції), збірники законів, статuti, а також деякі акти й документи церковного управління; б) судові акти, супліки-скарги, купчі та дарчі записи, описи та реєстри майна, що здебільшого походили з органів місцевого управління (міських ратуш, сотенних і полкових канцелярій тощо); в) приватні листи, переважна більшість яких у той час за мовою й стилем були близькими до офіційного листування.

У стилістичному плані залежність від книжних зразків виявлялася в намаганні дотриматися численних форм офіційного листування, форм документів адміністративного урядування, судочинства тощо. Їх можна розпізнати завдяки тому, що ці форми майже без змін повторювалися в кожному з однотипних документів. Писарі іноді укладали спеціальні рукописні книги, так звані листовні, у які записували документи

---

⁶³ Передрієнко В. А. Назв. праця. С. 65. Про розвиток абстрактної лексики української мови першої половини XVII ст. див.: Тома Наталія. Абстрактна лексика в мовосвіті Петра Могили : монографія. Тернопіль : Астон, 2014. 216 с.

відповідних зразків. Залежність від книжних зразків виявляється в однотипних початках і кінцівках документів, фразях-стереотипах усередині тексту, усталених формулах звертань до офіційних осіб, у використанні спеціальних термінів і зворотів, цитуванні норм Литовського статуту та інших правових кодексів. Характеристику цього книжного каркасу, формулярів документів різних жанрів можна знайти сьогодні в мовознавчих працях, зокрема в дисертаційних дослідженнях⁶⁴.

На підтвердження цього дослідник пише таке: «Про це свідчить, наприклад, початок слідства у побутовій справі з Воронежської сотенної канцелярії Ніжинського полку від 29 серпня 1717 року: «Року тисяча сѣмсот сегого на дцять, м[ѣ]с[я]ця августа дня 29. Пред нами, урядом Воронѣжским, ниже мененным, презентовала єї м[и]л[о]сть п[а]нѣ Васса Василієва, судювна бившая енеральная, что...». Продовжуючи цю думку, згаданий вчений пише: «Якщо врахувати, що літерою ѣ звичайно передавали на письмі звук [і], приголосні перед [и] та [е] звучали твердо, м'якість винесених над рядок приголосних не позначали тощо, то живомовний характер фонетики стає очевидним і в книжно-традиційних частинах тексту»⁶⁵.

Дослідники вказують на спільність фонетичної бази нової і старої книжної української мови, основа якої ґрунтувалась на традиційно народній вимові. Живе мовлення проникало в ділові документи і у вигляді різних за обсягом зв'язних текстів, своєрідних оповідань. Їхніми авторами були здебільшого свідки в судах: козаки, селяни, міщани, представники старшини, духівництва та інші. Для прикладу подаємо запис свідчення у побутовій справі з тієї ж Воронежської сотенної канцелярії Ніжинського полку від 15 вересня 1723 року: «Повѣсть Демка Зименка: “Ішов я, – мовить, – до кузнѣ сотницкои, в суботу, за поддоском. Там пришовши,

---

⁶⁴ Ажнюк Л. В. Функціональний синтаксис директивних документів XIV – середини XVII ст. : автореф. дис. на здо-буття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. К. : Ін-т української мови НАН України, 1996. 18 с.

⁶⁵ Передрієнко В. А. Назв. праця. С. 66–67.

спитався, чи нарадив подосок. Сказал коваль, же не нарадив, завтра наражу и винесу к тебѣ на комору”. А я от тоєи кузнѣ пошов до Грицка Шкуренка куповать овец, мимо двор Василя Шкури [...] Идучи улицею, обачить мене Василиха Шкуриха з своего огорода и сказала: “Ходи до мене, купи телицю”. И я пришов до єї у двор, застав телицю, стоячую под повѣткою, сталем торговати. Просила у мене золотих шести, а я давал золотих пять. На том и торг стался... А когда повюв улицею тую телицю, стрѣтив мене Иван Литвин, против винницѣ Заненковой, и спитал мене: “Чи купив корову?” Отказалем, же купив у Василихи Шкурихи. – “А що дав?” Сказалем цѣну, что золотих пять. Тогда он мнѣ сказал: “Прийди ко мнѣ и купи в мене козу”. На тоє отказалем: “Отведу перво телицю, напотом и до тебе прийду”. А стрѣтив мене, як череда ишла. И от єго пошов з теличкою не на мосток, але у вилозку, мимо Александриху, у башту на греблю. З которою перейшовши греблю, обачить мене подле своего двора от[е]ц Іосиф, тросвятский, стоячи з своєю попадею. И он також питался в мене: “Чи купив?” Отказалем, же купив. – “А в кого?” – “У Василихи”. – “Що дав?” – “Золотих пять”. А питався в тую пору, як череда перейшла»⁶⁶.

На основі зазначеного тексту можна проаналізувати живе народне мовлення на рівнях фонетики та словозміни. У ньому виразно представлена побутова лексика. Також є цінними для інтерпретації аналогічні фрагменти живомовного синтаксису. Опрацювавши тексти, можна стверджувати, що в другій половині XVII–XVIII ст., у результаті процесу взаємодії різних мовних елементів, було вироблено основу української писемної мови. Цей фонетико-графічний та синтаксичний аналіз свідчить про українську мову цього періоду як офіційну. Цією мовою писалися тексти різного характеру щодо суспільно-політичного життя українців у другій половині XVII ст.

---

⁶⁶ Передрієнко В. А. Назв. праця. С. 67–69.

4.3. Історичні документи

староукраїнською мовою та їх інтерпретація

У зв'язку з інтенсивним розвитком міжнародних відносин козацько-гетьманської України з Османською імперією, зокрема Кримським ханством, також перекладалися документи з османсько-турецької на староукраїнську, які містили чимало інформації про запорозьких козаків та дипломатичну діяльність українських гетьманів. Продовжуючи розгляд цього питання, варто звернути увагу на те, що в процесі дослідження пам'яток османсько-турецької писемності другої половини XVII ст., вчені також присвятили увагу рукописній праці відомого українського історика Миколи Петровського⁶⁷, що має назву «З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин другої половини XVII-го віку», датованій 2 грудня 1931 року із зазначенням місця написання – м. Ніжен⁶⁸.

Це дослідження було здійснене на основі османсько-турецьких писемних документів, що зберігаються в закордонних архівах⁶⁹. Документи стосуються дипломатичної діяльності українських гетьманів, зокрема Івана Виговського⁷⁰ (роки правління: 1657–1659), який, в умовах загрози нападу з боку Московського царства, 6 вересня 1658 року уклав із Річчю Посполитою «Гадяцьку угоду Війська Запорозького з послами Речі

---

⁶⁷ Роки життя: 1894–1951. Про творчу діяльність названого ученого див.: Пінчук Ю. А. Петровський Микола Неонович. Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 8 : Па–Прик. К. : Наук. думка, 2011. С. 194.

⁶⁸ Названий рукописний документ (обсяг складає 17 сторінок) зберігається в Ін-ті рукопису Нац. бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Ф. Х. № 14634. Україна та Схід (Збірник статей). Т. I. Штамп із написом і датою «Видавництво Всеукраїнської Академії Наук, 15.I.1934 р.»). Про дослідження зазначеного рукопису докладно йдеться у розділі «Розвиток відносин Української козацької держави з Високою Портою в 1657–1676 роках» монографії (Туранли Фергад. Назв. праця. С. 286–296).

⁶⁹ Древнехранилище Централхива РСФСР. Архив Министерства иностранных дел. Дела турецкие 1660 года (стосовно цього року існує лише одна справа), л.л. 1.19; Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной России. Собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 4. Санкт-Петербург, 1863. № 55; Т. 7. 1872. № 72; Т. 15. 1892. № 2; Туранли Фергад. Назв. праця. С. 287.

⁷⁰ Виговський Іван Остапович – гетьман України, талановитий дипломат часів національної революції 1648–1676 рр., навчався в Києво-Могилянській колегії. У Жовтоводській битві в 1648 році потрапив у татарський полон, однак був викуплений гетьманом Богданом Хмельницьким (Туранли Фергад. Назв. праця. С. 287).

Посполитої». Як відомо, ця угода суттєво обмежила суверенітет Української козацької держави. Зокрема в статті 16 договору було зазначено: «Гетману [Іванові Виговському] не искать другихъ иностранныхъ протекцій: только одному королю польському быть ему вѣрнымъ; дружбу и пріязнь съ ханомъ крымскимъ [Мехмедом Гіраєм IV] прійнятъ он может; но величества государя російского [Олексія Михайловича] не долженъ признавать, и козаки всѣ должны въ свои жилища возвратиться»⁷¹.

Стосовно цього необхідно зазначити, що у квітні 1658 року до Кримського ханства прибуло козацьке посольство у складі трьох осіб. До цього посольства приєдналися ще троє кримськотатарських представників, і всі разом вирушили до Стамбула для перемовин, у результаті яких було відправлено турецьке посольство до українського гетьмана Івана Виговського. Ці факти підтверджують існування військово-політичних відносин між гетьманським і ханським урядами, у тому числі під час правління Івана Виговського (роки життя: бл. 1608–1664). Унаслідок розвитку таких взаємин, у травні–липні 1658 року було розпочато спільні дії проти Московського царства, які закінчилися перемогою козацько-татарської армії⁷². 29 червня 1659 року Московське царство розпочало військові дії проти козацько-гетьманської України. Тому Іван Виговський, згідно з відповідною домовленістю про військово-політичну коаліцію, вирішив звернутися по допомогу до турецького султана Мехмеда IV Авджи (роки правління: 1648–1687). У результаті спільними зусиллями поблизу міста Конотопа було вщент розбито армію московського царя. Щодо цієї події відомий український історик-антрополог С. Сегеда у своєму дослідженні щодо проблеми створення в Києві Пантеону національної слави

---

⁷¹ Гадяцька угода Війська Запорозького з послами Речі Посполитої (1658, 6 вересня) // Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1668) / упоряд.: Іван Бутич, Вячеслав Ринсевич, Ігор Тесленко; НТШ. Київ; Львів, 2004. С. 46–47. (Пам'ятки історії України).

⁷² Yücel Öztürk, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya Yönelik Dış Politikası ve Türkiye-Moskova İlişkileri (16 ve 17. Yüzyıllar), Türk Dış politikası: Osmanlı Dönemi, Editör: Mustafa Bıyıklı, II Cilt, İstanbul, Bayrak Matbaası, Topkapı, 2008, s. 255.

зокрема наголошував про те, що гетьман І. Виговський спільно з кримськотатарським військом на чолі ханом Мехмедом Гіраєм IV Камілі (1654–1665, 2-ге правління) вирушили назустріч ворогові. Стосовно хронології головних боїв та результатів вчений підкреслював таке: «Вирішальні події цієї війни розгорнулися під час Конотопської битви 7–9 липня 1659 року, коли московити зазнали нищівної поразки. 40 тис. із них загинуло, 15 тис. потрапило в полон»⁷³. Ці дані є ще одним вагомим свідченням тривалості московитсько-російської агресії проти України.

На жаль, гетьман Іван Виговський не зміг скористатися цією блискучою перемогою, оскільки нашттовхнувся на сильний опір з боку старшин і козаків, невдоволених умовами Гадяцького договору. Отже, у вересні 1659 року Виговському довелося відмовитися від гетьманської булави на користь Юрія Хмельницького (роки правління: 1659–1663, 1677–1681). Український історик-джерелознавець Іван Бутич у книзі «Універсали українських гетьманів...» наголосив: «Ще до завершення переговорів у Гадячі розпочалися воєнні дії з Москвою, кульмінацією яких стала Конотопська битва 28 червня 1658 р., де козацьке військо, посилене татарською ордою й невеликим польським загоном, розбило переважаючі воєнні сили ворога»⁷⁴.

Микола Петровський у згаданому вище рукописі зазначав, що у «другій половині XVII століття, а [саме] в часи революції 1648 року та після цього, досліджуючи [сторінки] історії України, ми часто зустрічаємося з відомостями, які свідчать не тільки про економічні взаємини України з Туреччиною, а також і про політичні та дипломатичні зносини між урядами цих країн. Більш того, нам навіть відомі деякі факти з історії України другої

---

⁷³ Сегеда Сергій. Пантеон України. Монографія у 2 кн. Кн. I. Місце поховання визначних діячів української історії та культури X – початку XIX ст. Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2016. С. 198–199.

⁷⁴ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1668) / упоряд.: Іван Бутич, Вячеслав Ринсевич, Ігор Тесленко; НТШ. Київ; Львів, 2004. С. 12. (Пам'ятки історії України); Степанков В. С. Виговський Іван Остапович // Енциклопедія історії України : в 5 т. Т. 1 : А–В / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2003. С. 502–503.

половини XVII століття про те, що стосунки між урядами України та Туреччини ставали тіснішими»⁷⁵. У цьому контексті український історик-сходознавець Ярослав Дашкевич зазначав, що «Вишневецький скасував межі козацької політики, а напрямну цій політиці дав [Богдан] Хмельницький. Та напрямна проіснувала майже до кінця козацької державності – опертя України на Чорне море, на державу, що володіла цим морем, на наслідницю Східного Риму, на Туреччину. Пізніші козацькі гетьмани, які укладали васальні угоди з Османською імперією, йшли просто по слідах великого гетьмана»⁷⁶.

Продовжуючи думку щодо васалітету, Ярослав Дашкевич написав таке: «Існувало, принаймні, чотири фактори, які свідчили на користь такої залежності: 1) автономний статус (були приклади Молдавії, Волощини, Трансильванії і, нарешті, Кримського ханства); 2) відносна віротерпимість в межах Османської імперії, і, тим паче, за межами власне самої турецької території; 3) проста, зрозуміла і не дуже обтяжлива податкова система (щорічний гарадж); 4) серйозна гарантія відсутності кримськотатарських походів в Україну»⁷⁷.

Стосовно причини активізації чорноморського вектора в дипломатичній діяльності гетьмана Івана Виговського професор Ярослав Дашкевич зазначав: «На різних етапах своєї політичної діяльності турецьку протекцію визнавали чи намагалися її отримати декілька українських

---

⁷⁵ Петровський М. Н. З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин другої половини XVII-го віку // Ін-т рукопису Нац. бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. Х. № 14634. Україна та Схід (Збірник статей). Т. І. Штамп із написом і датою «Видавництво Всеукраїнської Академії Наук, 15.I.1934 р.». Також див.: Кіржаєв Сергій, Ульяновський Василь. Причинок до студії української орієнталістики 1920–1930-х років: незнаний збірник «Україна та Схід» // Україна в минулому. Вип. 4. Київ; Львів: Львівська обласна книжкова друкарня, 1993. С. 76–89.

⁷⁶ Дашкевич Ярослав. Протурецька орієнтація XVII–XVIII ст. в Україні та міжнародні відносини // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє: зб. наук. праць. Київ: Денеб, 2004. С. 64; Дашкевич Ярослав: біобібліографічний покажчик / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника; уклад. М. Кривенко; авт. вступ ст. А. Содомора; наук. ред. Л. Ільницька. Львів, 2006. С. 207.

⁷⁷ Дашкевич Ярослав. Протурецька орієнтація XVII–XVIII ст. в Україні та міжнародні відносини / Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє: зб. наук. праць. Київ: Денеб, 2004. С. 64.

гетьманів. Іван Виговський став одним з тих, хто порвав стосунки з Москвою та розбив її військо під Конотопом (1659 р.); у битві з української сторони за наказом турецького султана брали участь [кримсько]татарські загони, а після невдачі з Гадяцьким договором⁷⁸ з Польщею Виговський почав думати про перехід під владу султана [Мехмеда IV]»⁷⁹.

Зазначимо, що Микола Петровський на підтвердження факту існування відносин між Українською козацькою державою та Османською імперією вказав на такі документи: «1) копію листа турецького великого візира [Кьопрюлю Мехмеда-паші (роки життя: 1578–1661, з 1656 року – головний візир] до Івана Виговського; 2) запис допиту в Москві в Посольському приказі турецького чауша⁸⁰ Асана, присланого Юрієм Хмельницьким як бранець; 3) запис свідчень Єремія Петрановського в Москві в Посольському приказі, який брав участь в перемовних справах уряду І.[вана] Виговського з турецьким урядом, а після того повернувся до Москви»⁸¹. Лист турецького візира до гетьмана Івана Виговського, перекладений з османсько-турецької мови на староукраїнську, був написаний «...в нынешнем 168-м году апрѣля въ 29 день»⁸² та доставлений посланцем згаданого гетьмана, козаком Єремієм Петрановським, гетьманові Івану Виговському.

Наведемо текст оригіналу: «Избранному вельможе в Ёсусове законе начальному в большихъ в Месѣеве законѣ частью владѣтелю над Назарѣями

---

⁷⁸ Після того, як Генеральна рада підтвердила обрання Івана Виговського гетьманом, цей факт мав неабияке значення для зміцнення міжнародного становища України, були поновлені союзи з Османською державою та Кримським ханством (Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1668) / упоряд. : Іван Бутич, Вячеслав Риневич, Ігор Тесленко; НТШ. Київ; Львів, 2004. С. 24. (Пам'ятки історії України).

⁷⁹ Дашкевич Ярослав. Назв. праця. С. 64.

⁸⁰ Йдеться про назву посадовця в уряді Османської держави, який виконував обов'язки референта з питань міжнародної політики та дипломатичних місій.

⁸¹ Петровський М. Н. Назв. рукопис. С. 1, 2 (сторінки подано згідно з текстом оригіналу).

⁸² Дату вказано за літочисленням від часу відзначення 7 тисяч років від «створення світу» у 1492 році, яким користувалися до 7208 року від «створення світу», було замінено на новий 1700 рік за християнським літочисленням; зазначену в тексті дату «168-м году апрѣля въ 29 день» слід вважати 29 квітня 1660 року.

власть имѣющу в своей области казацкому гетману Ивану Выговскому дружелюбное достойное слово. Да благочасному величайшему вельможному, сильному мусульманскому нашему государю его величеству к высокому его порогу писаное твое холопство до сего друга твоего дойде. И мы велѣли письмо перевести и до великого государя своего донесли; и ему великому государю нашему учинилося вѣдомо. А что недругъ вашъ в Москве пришедъ на вас, шкоту учинил, – и тебѣ бы принявся за чесную полу благосчасного и вельможного государя нашего его величества стоять в холопстве, крѣпко и неотступно. И такъ будетъ другу вашему другом, а недругу вашему недругом; і во всем твое прошенье будетъ исполнено; и благодатному и благосчасному Крымскому царю о том повелѣнье послать указано; а однолишно б в холопстве быть неотступно тебѣ. А сеі вашѣ другъ о всѣхъ вашихъ дѣлахъ радѣеть і желанье ваше будетъ исполнено; а от Крымского царя вам помочь будет по вашему желанью; и аж дасть Богъ, недруги мечь себе приимуть, – потом поздравление»⁸³.

Щоби запобігти неоднозначному тлумаченню староукраїнського тексту, подаємо переклад сучасною українською мовою: «До обраного вельможі в Ісусовому законі, начальника⁸⁴ великих міст, законного часткового володаря базарян⁸⁵, який має владу у своїй області, козацького гетьмана Івана Виговського дружнє слово. До благочестивого найвеличнішого, вельмишановного, сильного мусульманського нашого правителя [султана Мехмеда IV], Його Величності, до Його високого порогу писане твое холопство до цього друга нашого нехай дійде. І ми повеліли листа перекласти та Великому Володарю [султану Мехмедові IV] своєму доповіли; отже, йому, Великому Володарю нашому, стало відомо, що недруг ваш, Москва, прийшовши до вас, шкоду там вона учинила⁸⁶; і що

---

⁸³ Петровський М. Н. Назв. рукопис. С. 5, 11 – примітка 1. Древнехранилище Централархива РСФСР. Архив Министерства иностранных дел. Дела турецкие 1660 года (стосовно цього року є лише одна справа, л.л. 1.19).

⁸⁴ Тобто гетьмана Івана Виговського.

⁸⁵ Ідеться про назаретян, мешканців міста Назарет.

⁸⁶ Ідеться про напади московської армії на українські землі.

тобі [Іванові Виговському], тримаючись за чесну полу благочесного та вельможного Володаря [султана Мехмеда IV] нашого, Його Величності, стояти в холопстві, міцно та невідступно⁸⁷. І так бути другу вашому другом. А недругові вашому – недругом: і в усьому про твоє [Івана Виговського] побажання дізнаємося, і воно буде виконано; і благочестивому та благощасливому Кримському цареві [ханові Мехмеду Гіраю IV (роки правління: 1654–1666, 2-ге правління)] про таке повідомлення надіслати, щоб допомогу тобі [Іванові Виговському] надати. І тебе треба закликати, щоб промишляв мужньо; та щоб в холопстві тобі залишатися невідступно. А цей ваш друг [султан Мехмед IV] про всі ваші [Івана Виговського] справи нехай турбується, та побажання ваші [Івана Виговського] будуть виконані; а, якщо Господь Бог дасть, недруги помсти зазнають, а потім вітання будуть»⁸⁸.

З тексту документа видно, що він був відповіддю на звернення гетьмана Івана Виговського до султана Мехмеда IV з проханням про отримання протекторату. Лист написав головний візир за дорученням султана, тобто фактично прийняти під свій протекторат гетьмана Івана Виговського вирішив особисто правитель Османської держави. Відповідно було надіслано вказівку кримському ханові Мехмедові Гіраю IV, щоб той надав необхідну допомогу гетьманові в боротьбі з противниками України. Висловлюється також застереження султана щодо вимоги залишатися вірними до умов домовленості, які випливають зі змісту зазначеного документа. У ньому також зазначається про впевненість султана в тому, що спільні для обох країн вороги зрештою будуть покарані.

Іншим свідченням встановлення дипломатичних відносин між українським та османським урядами за часів правління гетьмана Івана Виговського є рукописний документ «Запис допиту в Москві в Посольському приказі турецького чауша Асана, присланого Ю.[рієм]

---

⁸⁷ Ідеться про визнання гетьманом Іваном Виговським протекторату Османської імперії.

⁸⁸ Петровський М. Н. Назв. рукопис. С. 5.

Хмельницьким в якості бранця»⁸⁹. Зокрема у тексті цього документа говориться таке: «Апрѣля въ 29 день в Посольском Приказе турчанинъ, которого прислал гетьманъ Юрьи Хмелнитцкой, в роспросе сказался: Асанком зовут, Чеушь, родомъ турского города Ровата; а взят в Царьгород в чеуши тому лѣт с пять. И тому-де ныне год присылал Выговской турскому султану пословъ, а с ними было 100 человек. И тѣ-де послы были у Салтана в Царѣ-городе. И Салтан – де с тѣми Выговского послами посылал к Выговскому своего посла. И с тѣм-де ево послом Выговской послал въ Едринополе к турскому султану Петрановского, до Дмитреева дни за 6 недель. И жил въ Ядринополе Петрановский месяца с 3, а у Салтана-де он не был, а был у везиря»⁹⁰. Далі подаємо переклад документа українською мовою із відповідними коментарями: «29 квітня⁹¹ в Посольському приказі⁹² турок, якого прислав гетьман Юрій Хмельницький, під час допиту розповів таке: Асанком його прозивають, він чауш, родом з турецького міста [так званого] Ровата, а взяли його в Царгороді [Стамбулі] в чауші років з п'ять тому. І начебто прислав [гетьман Іван] Виговський до турецького султана [Мехмеда IV] послів⁹³, а з ними було 100 чоловік. І начебто послы були в султана у Царгороді. І султан немовби з тими [гетьмана Івана] Виговського послами надіслав свого посла Виговському; і немовби Виговський послом відправив свого посла в Адріанополь⁹⁴ [Єремія] Петрановського до

---

⁸⁹ Петровський М. Н. Назв. рукопис. С. 5.

⁹⁰ Петровський М. Н. Назв. рукопис. С. 5–6.

⁹¹ Стосовно переведення цієї дати див. прим. 81.

⁹² Центральна установа держного управління Московії в середині XVI – поч. XVIII ст., гол. прерогативою якого були організація і здійснення зовнішньополітичних відносини. Про це докладно див.: Горобець В. М. Посольський приказ. Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 8 : Па–Прик. К. : Наук. думка, 2011. С. 435–436.

⁹³ Вочевидь, ідеться про козака Єремія Петрановського, який очолював делегацію чисельністю в 100 осіб, що є свідченням значущості цієї дипломатичної місії.

⁹⁴ Про це згадане вже місто (турец. Edirne) слід сказати, що воно розташоване в західній частині Туреччини і було одним із найважливіших міст стратегічного значення в Османській імперії. У 1365 році за часів правління султана Мурада I Гудавендігара (1360–1389) в Едірне було побудовано султанський палац («Eski Saray / Старий палац», «Yeni Saray / Новий палац») з міцними укріпленнями. Після захоплення столиці Візантійської імперії міста Константинополя в 1453 р. його перейменували на Стамбул.

турецького султана за шість тижнів перед Дмитровим днем⁹⁵. І мешкав в Адріанополі [Єремій] Петрановський місяців зо три, у султана він начебто не був, а був у візира». Важливим, на наш погляд, в цьому документі є те, що із запису допиту чауша стають зрозумілими обставини перебування дипломатичної місії гетьманського уряду правителя Івана Виговського в головних містах Османської держави (Стамбулі та Едірне), зокрема встановлюються дата й термін перебування численної делегації на чолі з Єремієм Петрановським. Відомості цього документа є підтвердженням вдалого візиту зазначеної делегації, в результаті якого були налагоджені дипломатичні відносини між гетьманським та османським урядами з відповідними політико-правовими наслідками для обох сторін.

Цінну інформацію щодо питання розвитку українсько-турецьких міждержавних відносин за часів правління Івана Виговського містять записи свідчень Єремія Петрановського, який брав участь у перемовних справах уряду гетьмана Івана Виговського з турецьким урядом і після того повернувся до Москви. У тексті цих записів зазначається, що «...Выговской учал ссылки держать с Крымскимъ Ханомъ и с нимъ поєднался, что имъ меж собой быть в совѣте, и во время войны друг друга не подать.

А как-де Выговской, соединясь с татары, приходил под Конотопъ, и он-де с ними в то время не был.

А после-де того Выговской посылал к турецкому султану пословъ своихъ Германа да Стоматенка, объявляя, что онъ с Крымскимъ ханомъ учинился в приятстве и в крѣпкомъ совѣте. И он бы султанъ про то вѣдалъ, и его Выговского со всѣмъ войскомъ принял к себѣ в холопство, і велѣлъ ево во время войны, когда б на него с которую сторону напала, оберегать

Хоча в названій столиці Османської держави був султанський палац Топкапи, турецькі султани (особливо Мехмед IV) продовжували правити із палацу, розташованого в місті Едірне (Mithat Sertoğlu, Osmanlı Tarih Lüğeti, Düzeltmiş ve İlaveli İkinci Baskı, İstanbul, Enderun Kitap Evi, 1986, s. 94).

⁹⁵ Приблизно 28–29 вересня 1660 року. Традиція осіннього вшанування померлих пов'язана з днем вшанування пам'яті великомученика Дмитра Солунського (8 листопада 306 року він загинув за християнську віру) і відзначається в суботу напередодні зміни осінньої пори року.

ратними людьми. А онъ Выговской со своей стороны потому ж учнетъ ему помогать людьми. И турской-де султанъ с тѣми ево послы присылалъ к нему своихъ пословъ, что он в холопство ево принимаетъ, – и он бы Выговской при тѣхъ ево послѣхъ ему султану в холопствѣ и присягу учинилъ. И Выговской-де при тѣхъ ево послѣхъ и присягал, и взял у нихъ султанова жалованья кафтанъ да чалму, ...»⁹⁶.

Далі подаємо текст адаптованого перекладу цього документа сучасною українською мовою: «...[гетьман Іван] Виговський навчав того [Єремія Петрановського], як треба зв'язок тримати з Кримським ханом [Мехмедом Гіраєм IV], і з останнім поєднався, щоб їм разом бути в дружбі, та щоб під час війни одному одного не зрадити⁹⁷. Про те, як нібито [гетьман Іван] Виговський, приєднуючись до [кримських] татар, приходив під Конотоп⁹⁸, і що його самого [Єремія Петрановського] в той час з ним разом не було. І начебто після того [гетьман Іван] Виговський посилав до турецького султана [Мехмеда IV] послів своїх Германа та ще Стоматенка [Остамотенко Остафій], оголошуючи, що він із кримським ханом почав товаришувати та добре радитися⁹⁹. І що султанові про те все було відомо, отже, султан прийняв Виговського до себе в протекторат разом з військом і звелів своєму ратному людові того, в разі нападу на нього якоїсь зі сторін під час війни, оберігати. А сам Виговський, зі свого боку, так само чинитиме, тобто допомагатиме своїм військом. І начебто султан задля такого своїх послів надсилав до нього [Івана Виговського], як знак того, що він того в холопство приймає¹⁰⁰, і що сам Виговський в присутності

---

⁹⁶ Петровський М. Н. Назв. рукопис. С. 7–8.

⁹⁷ Ідеться про встановлення відносин між гетьманом Іваном Виговським та ханом Мехмедом Гіраєм IV.

⁹⁸ Тобто йдеться про битву під Конотопом.

⁹⁹ Мова йде про взаємини між гетьманом Іваном Виговським та ханом Мехмедом Гіраєм IV.

¹⁰⁰ Ідеться про прийняття султаном Мехмедом IV під свій протекторат гетьмана Івана Виговського.

зазначених послів¹⁰¹, надісланих до нього султаном, на знак свого підданства султанові присягнув¹⁰². Нібито [гетьман Іван] Виговський, таки у присутності тих згаданих послів, справді присягав, і взяв у них від султана, як знак визнання, каптан та чалму,¹⁰³ ...»¹⁰⁴.

Значущість цієї дипломатичної місії не викликає сумніву. Із розглянутого документа ми дізнаємося про кількість осіб, присутніх у складі делегації, та про козака Єремія Петрановського, який очолював візит вищезазначеної делегації до столиці Османської держави. Найважливішою для цього дослідження інформацією ми вважаємо повідомлення про вдалий результат переговорів, а також про рішення султана прийняти під свій протекторат українського гетьмана. Підтвердженням цієї інформації, на нашу думку, є зустрічне посольство з боку турецького правителя до українського гетьмана, якому вручили відповідні знаки щодо встановлення протекторату.

Варто підкреслити, що ще до відрядження свого посла, козака Єремія Петрановського, до султана Мехмеда IV гетьман Іван Виговський домовився з кримським ханом, Мехмедом Гіраєм IV, про намір встановити дипломатичні відносини безпосередньо з правителем Високої Порти, що відповідало б правовим нормам здійснення міжнародної політики. Необхідно зазначити, що в цьому контексті такий спосіб розвитку міжнародної політики гетьманським урядом характеризує діяльність самого Івана Виговського як досвідченого дипломата. Далі в зазначеному документі наголошується таке: «...з тими самими послами від турецького султана [гетьман Іван] Виговський відпустив [Єремія] Петрановського в

---

¹⁰¹ Говориться про турецьких послів, які були відправлені до гетьмана Івана Виговського в результаті вдалих переговорів із послами гетьмана на чолі з Єремієм Петрановським.

¹⁰² Мається на увазі визнання гетьманом Іваном Виговським протекторату султана Мехмеда IV.

¹⁰³ Слід вважати, що в разі прийняття тих чи тих правителів під свій протекторат і на знак підтвердження цього з боку султанів цим правителям вручали, окрім відповідних клейнодів, цінний верхній одяг – «каптан» і головний убір – «чалму».

¹⁰⁴ Петровський М. Н. Назв. рукопис. С. 7–11.

якості гінця, щоб повідомити султана про те, що він сам, Виговський, скоро прийде до нього [султана Мехмеда IV] в якості великого підкріплення та надішле своїх послів, щоб обговорити питання про те, як йому у султана та на яких умовах бути у підданстві. І начебто приїхав він, [Єремій] Петрановський, до султана в Адріанополь у вересні місяці [1660 р.]... Листа ж від [гетьмана Івана] Виговського прийняв у нього візир,...»¹⁰⁵.

Отже, відомості, подані в цьому тексті, свідчать про тривалість переговорного процесу щодо відповідного правового оформлення встановлення дипломатичних відносин між названими урядами. Гетьман Іван Виговський вкотре відрядив Єремія Петрановського до міста Адріанополя з відповідним листом на ім'я султана Мехмеда IV, щоб повідомити останнього про те, що український гетьман особисто братиме участь в подальших перемовинах із метою визначення умов укладання договору між козацько-гетьманською Україною та Османською імперією.

Доцільно сказати, що саме в той час склалася певна конфліктна ситуація у зв'язку з повідомленням, отриманим від послів кримського хана, які прибули до султана. Микола Петровський зазначав: «Вони [посли від кримського хана Мехмеда Гірая IV,] в присутності козацького посла Є.[ремія] Петрановського розповіли про те, що [запорозькі] козаки перебувають в підпорядкуванні московського царя, і за його [Олексія Михайловича] вказівкою обрали гетьманом Юрія Хмельницького»¹⁰⁶.

Іван Крип'якевич, оцінюючи політичну діяльність Юрія Хмельницького¹⁰⁷, писав таке: «Московські представники, як тільки дістали в свої руки гетьмана [Юрія Хмельницького]... безоглядно провели свої плани» та ув'язнили названого гетьмана, а укладений в Переяславі

---

¹⁰⁵ Петровський М. Н. Назв. рукопис. С. 8.

¹⁰⁶ Петровський М. Н. Назв. рукопис. С. 8.

¹⁰⁷ Юрій Хмельницький (роки життя: 1641–1685) – молодший син гетьмана Богдана Хмельницького. Див.: Крип'якевич Іван. Історія України / відп. редактори Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. Львів : Світ, 1990. С. 346, 351; Joukovsky Arkady. Histoire de l'Ukraine / Arkady Joukovsky. Paris : Aux Editions du Dauphin, 1994, p. 44–45.

27 жовтня 1659 року договір означав повернення гетьмана під московський протекторат і мав катастрофічні наслідки для України¹⁰⁸.

Із вищезгаданого запису свідчень козака Єремія Петрановського також виявляється інформація про те, що турецький султан Мехмед IV повідомляв московського царя Олексія Михайловича про свою вимогу звільнити раніше захоплені міста, що були в османському володінні, інакше султан має намір оголосити війну проти царя. Натомість султан отримав у відповідь незгоду з боку противника на свою вимогу. До того ж повідомляється про намір названого турецького правителя написати гетьману Іванові Виговському листа про те, що гетьманові на допомогу буде надіслано військових загонів. Також про це було написано і Кримському ханові Мехмедові Гіраю IV¹⁰⁹.

Підсумовуючи розгляд цього питання на підставі тексту вищезазначеного документа, варто наголосити: 1) налагодження дипломатичних відносин між козацько-гетьманською Україною та Османською імперією в часи правління гетьмана Івана Виговського було тривалим процесом, що підтверджується свідченнями, поданими у розглянутих вище османсько-турецьких писемних документах; 2) участь у перемовинах з українського боку численної делегації, до складу якої входили 100 осіб, очолюваних козаком Єремієм Петрановським, свідчить про активність зовнішньої політики гетьманського уряду щодо чорноморського вектору розвитку дипломатичних відносин; 3) посилення зазначеного напрямку діяльності української дипломатії мало стратегічне значення, зокрема для розвитку економіки козацько-гетьманської України; 4) зовнішня політика Московського царства щодо козацько-гетьманської України ґрунтувалася на розпалюванні громадянської війни в цій державі;

---

¹⁰⁸ Крип'якевич Іван. Назв. праця. С. 194–195; Борисенко Володимир. Занепад української держави за гетьманування Івана Виговського // Пам'ять століть. № 5. 1999. С. 3–18.

¹⁰⁹ Петровський М. Н. Назв. рукопис. С. 8–11; Сергійчук Володимир. Перші кроки дипломатичної діяльності Івана Виговського // Україна дипломатична: Науковий щорічник. Київ: Видруковано в ПЦ «Інтертехнологія», 2001. Вип. 2. С. 214–226.

5) така політика ускладнювала реалізації домовленостей, досягнутих під час розглянутих переговорів. Додамо, що збереження активності чорноморського вектора у зовнішній політиці козацько-гетьманської України помітно відчувалось також у дипломатичній діяльності наступних українських гетьманів¹¹⁰. Досліджуваний лист, який був перекладений з османсько-турецької мови на староукраїнську, містить чимало важливих відомостей про міжнародні відносини Української козацької держави й свідчить про офіційний характер староукраїнської мови.

Отже, варто зазначити, що особливості методології дослідження староукраїнських рукописних документів, зокрема полягають у етнонаціональному та цивілізаційному вимірах їх вивчення. Фонетико-графічний і синтаксичний аналіз цих документів свідчать про українську мову зазначеного періоду як офіційну. Крім того, варто наголосити, що в інтерпретації відомостей, отриманих із цих джерел, необхідно враховувати історичні й географічні умови розвитку мови та культури в націо- й державотворенні українців.

---

¹¹⁰ Turanlı, Ferhat, “The Chyhyryn Military Campaign of the Turkish Army in Right-Bank Ukraine: Causes and Historical Consequences”, *Turkish Journal of History*, No 70, Vol. 2, İstanbul 2019, pp. 37–50. DOI: 10.26650/TurkJHist.2019.18007; SCOPUS, Web of Science-Emerging Sources Citation Index (ESCI); Turanlı F. (2019). The military cooperation between the Crimean Khanate and the Zaporozhian Host in the second quarter of the XVIIth century. *Shidnoyevropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 11, 39–55. DOI: 10.24919/2519-058x.11.170699; Web of Science-Emerging Sources Citation Index (ESCI).

РОЗДІЛ 5

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОТУРЕЦЬКИХ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ

5.1. Методологія дослідження арабографічних османсько-турецьких рукописних документів

Розглядаючи це питання, зазначимо, що вивчення такої дослідницької роботи зумовлено використанням методології об'єктивного трактування оригінальних текстів зазначених рукописних документів. Також важливим є здійснення їх класифікації, атрибуції, а також адекватності розуміння змісту та перекладу українською цих писемних джерел та реконструкції викладених у них історичних подій. Продовжуючи розгляд порушеного питання, варто наголосити, що з XII–XIII ст. походять найдавніші оригінальні тексти османсько-турецького літописання, які турецькі хроністи називали *Tevârih* (*Tevârih*) або *Tarih* (*Târih*), тобто «історія», «літопис»¹¹¹.

У зв'язку з цим відомий сходознавець Юрій Кочубей у своєму дослідженні стосовно порушеної проблеми, а саме виявлення пізнавального значення поширених у вітчизняній художній літературі стереотипів щодо відображення відносин козацької України з Османською Туреччиною й Кримським ханством, висловив думку про те, що літературні та мистецькі твори можуть слугувати джерелами для вивчення історії культури й суспільної думки певної доби. Водночас, на думку вченого, в українській літературі стосовно відносин між козацько-гетьманською Україною, Османською державою, у тому числі Кримським ханством є чимало стереотипів щодо «...наших південних сусідів – мусульман, з котрими нам судилося століттями

---

¹¹¹ Терміни *Tevârih*, *Târih* (осман. турец.), також мають значення *текст, документ, пам'ятка, літопис, літописець, хроніст*. Під ними розуміють словесний твір, у якому фіксовані конкретні історичні події (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneçal*, 11. Baskı, Ankara, 1993, s. 790, 1034, 1099. Ferit Devellioğlu, *aynı eser*, s. 790, 1034, 1099). Зокрема про етимологію терміна *історія* (латин. *istoria*) див.: Ahmet Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usûl*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1985, s. 2; Туранли Фергад. Назв. праця. С. 151–152.

жити поруч. Кримське ханство з його сюзереном – Оттоманською імперією стало одним із визначальних геополітичних чинників в історичному процесі на Україні аж до кінця XVIII ст.»¹¹².

Юрій Кочубей акцентував увагу на тому, що об'єктивними джерелами вірогідної інформації про історичні події є саме рукописні документи, зокрема літописи та «книги мандрів». Розвиваючи думку вченого, зауважимо, що у вивченні подій минулого рукописні документи є важливим джерелом для об'єктивного висвітлення історії та встановлення зв'язку між минулим, теперішнім і майбутнім. У турецьких архівах, зокрема Османському державному архіві в Стамбулі, зберігається чимало документів, які містять важливу інформацію з історії України козацької доби. Стосовно розвитку літописної традиції та архівної справи зазначимо, що час «золотої доби» був періодом інтенсивного розвитку освіти та різних галузей науки в Османській імперії. Зокрема, відбувся суттєвий поступ щодо розвитку османсько-турецької писемної традиції, на важливу частину якої перетворилися турецьке літописання та зберігання історичних документів у спеціально пристосованих для цього приміщеннях, які називали *خزينة اوراق* (*Hâzîne-i Evrâk*), тобто «місце зберігання документів», – архівах¹¹³.

Юрій Кочубей наголошує на тому, що в досліджуваних історичних джерелах чи творах можна помітити тенденційність авторів, зумовлену суб'єктивним сприйняттям описуваних явищ і подій. З метою об'єктивного вивчення минувшини України необхідним є міркування названого сходознавця про актуальність застосування в процесі джерелознавчого опрацювання історичних писемних пам'яток методу «...порівняльного аналізу

---

¹¹² Кочубей Юрій. Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників (до проблеми літературних стереотипів) // Східний світ. 1993. № 1. С. 102–107; Туранли Фергад. Назв. праця. С. 75–77.

¹¹³ Туранли Ф. Г. До проблеми дослідження османсько-турецьких рукописних документів з історії України / Сходознавство. Вип. 75–76. К.: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2016. С. 142–143; Туранли Фергад. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття) : монографія. Вид. друге, виправ. і допов. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. С. 126.

та критики історичних джерел, щоб уникнути хибних висновків на основі різних писемних джерел або й решток матеріальної культури, знайдених археологами»¹¹⁴. Тобто учений висловив міркування про необхідність виокремлення із загального обсягу досліджуваного джерельного матеріалу вірогідної інформації. Далі треба систематизувати матеріал і здійснити критичний аналіз тієї його частини, яка містить відомості сумнівного характеру. Важливим для дослідника-сходознавця, на наш погляд, є переконання вченого, що українська історіографія «...мусить повернутися обличчям до Сходу, взятися за джерела з [турецько-]османських архівів» з метою відображення об'єктивної та достовірної картини історичного процесу на українських землях¹¹⁵.

Особливе значення в розвитку джерелознавства та історіографії, на нашу думку, мають наукові студії українського вченого Ярослава Калакури. Варто зауважити, що Ю. Кочубей приділяв значну увагу обґрунтуванню необхідності розширення джерельної бази наукових пошуків щодо історії України та вдосконалення методології історичних досліджень¹¹⁶, а суттєвим внеском Я. Калакури у розвиток зазначеної галузі науки стало розроблення методології реалізації задумів Ярослава Дашкевича. Зокрема у праці «Історичне джерелознавство», написаній у співавторстві з іншими дослідниками, Я. Калакура відкинув застаріле уявлення про джерелознавство як про допоміжну історичну дисципліну і визначив його як «спеціальну галузь історичної науки», тобто своєрідне знаряддя, за допомогою якого відбувається виявлення походження історичних джерел та наукове опрацювання поданої в них, потрібної для конкретного дослідження, інформації за допомогою спеціального інструментарію пошуку, відбору та критичного аналізу задля

---

¹¹⁴ Кочубей Юрій. Назв. праця. С. 102.

¹¹⁵ Кочубей Юрій. Назв. праця. С. 107.

¹¹⁶ Калакура Ярослав. Історіософські та історіографічні аспекти творчості Ярослава Дашкевича // Лицар Духу. Меморіальний зб., присвячений професору Ярославу Дашкевичу. Львів : ІУАД, 2011. С. 47.

встановлення достовірності й інформативної цінності цього джерельного матеріалу¹¹⁷.

У цьому контексті важливим складником методології пропонованого істориком Я. Калакурою дослідження є визначений і систематизований методологічний інструментарій історичного пізнання, зокрема викладена ним логіка застосування принципів дослідження. Вважаючи принцип історизму універсальним правилом будь-якого наукового пізнання, учений визнає за необхідне здійснення текстологічного аналізу будь-якого історичного джерела (зокрема османсько-турецьких писемних документів досліджуваної нами історичної доби) на засадах урахування як конкретної історичної ситуації, у якій виникло й спочатку існувало давнє історичне джерело, так і впливу на відповідну писемну традицію політичних, релігійних, філософських та інших чинників.

Поряд із принципами історизму та об'єктивності, на думку Ярослава Калакури, важливим є принцип усебічності. У контексті дослідження цей принцип передбачає, з одного боку, розгляд будь-якого історичного джерела як цілісного явища, а з іншого – комплексний підхід до конкретного історичного документа. Саме так, вважає учений, можна уникнути однобічності й суб'єктивізму¹¹⁸.

У зв'язку із цим варто згадати той факт, що у своїх дослідженнях Я. Дашкевич наголошував на тому, що тюркський фактор мав важливе значення в історії України. Ця обставина зумовлює наявність у сучасній українській тюркології нагальної потреби в джерелознавчому опрацюванні османсько-турецьких рукописних документів, що належать, зокрема, до періоду, що охоплює другу половину XVII ст., і насамперед документів з архівних фондів, літописів, історіографічних творів, картографічних

---

¹¹⁷ Історичне джерелознавство: підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та інші. Київ: Либідь, 2002. С. 11–12, 119–120; Сохань П. С. Джерелознавство історичне // Енциклопедія історії України: в 5 т. Т. 2: Г–Д / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003. С. 374–375.

¹¹⁸ Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2012. С. 27–29; Туранли Фергад. Назв. праця. С. 77–78.

матеріалів, та залученні у науковий обіг поданих у них відомостей з історії України козацької доби ¹¹⁹.

Дослідження відомого турецького історика Зекі Веліді Тогана, автора книги «Методологія історії», яка теж заслуговує на увагу, містить міркування щодо характеристики писемних джерел. Адже під ними розуміється сукупність рукописних та інших пам'яток історії, виконаних авторами, що походять із країн, населених тюркськими етносами: огузами, уйгурами, кипчаками, турками-османами, азербайджанцями, кримськими татарами та ін. ¹²⁰.

Значущість названого дослідження зумовлюється тим, що об'єктивне висвітлення історії України козацької доби потребує урахування відомостей, що містяться в турецьких рукописних документах. Варто зазначити, що в наш час нагальною потребою в українській і турецькій історіографії є відображення історії України козацького періоду з урахуванням погляду ззовні, тобто залежно від ставлення до цих подій турецьких інтелектуалів та уряду Османської імперії.

З приводу зазначеної теорії Зекі Веліді Тоган писав, що сенсом історичної науки є дослідження «діяльності людини, її життя» ¹²¹. Суголосно з ним висловив свою думку інший турецький історик, Ільбер Ортайли, про те, що «однією з умов розвитку історіографії є спостереження за світовою історією, а також іншими народами та культурами» ¹²².

---

¹¹⁹ Дашкевич Ярослав. Тюркские источники об Украине XVI–XVIII вв.: актуальные аспекты публикаций // Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2011. С. 152–162.

¹²⁰ Про тюркські історичні джерела докладно див.: Ahmet Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usûl*, 4-üncü Baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1985, s. 206–212.

¹²¹ Ahmet Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usûl*, 4-üncü Baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1985, s. 16, 18; Туранли Ф. І. До проблеми дослідження османсько-турецьких рукописних документів з історії України / Сходознавство. Вип. 75–76. К.: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2016. С. 142–154.

¹²² Ортайли Ільбер. Основні напрямки в осmano-турецькій історіографії // *Mapra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів–Київ–Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1996. С. 203.

Взірцевим підходом до осягнення особливостей турецької історіографії також є спадщина Омеляна Пріцака, Ярослава Дашкевича, Галіла Іналджика та інших учених, які заклали основи відповідної методології дослідження історії відносин між Україною та Туреччиною. Зокрема, на основі дослідження османсько-турецьких писемних джерел з огляду на формування концепції державотворення, а також розвитку українського сходознавства зокрема.

У вивченні подій минулого зазначені рукописні документи є важливим джерелом для об'єктивного висвітлення історії та встановлення зв'язку між минулим, теперішнім і майбутнім. Продовжуючи цю думку, зокрема кажучи про розвиток літописної традиції та архівної справи, варто сказати, що у досліджуваній період в Османській Туреччині інтенсивно розвивалися освіта та різні галузі науки, а також спостерігався поступ османсько-турецької писемної традиції. З приводу еволюції турецької писемності український тюрколог Григорій Халимоненко у своїй монографії «Історія турецької літератури» зауважив: «Інформація про те, що давні тюрки мали свою писемність, спорадично з'являлася як у документах самих тюрків, так і в джерелах інших народів»¹²³. У цьому контексті важливо наголосити, що значну частину величезного масиву інформації склали турецькі літописи. Як було зазначено раніше, особлива увага приділялася зберіганню історичних документів в архівах Османської держави¹²⁴. Ці безцінні документи зберігалися в скарбницях разом із найкоштовнішими речами. Зазначимо, що нині в архіві палацу Топкапи в Стамбулі, який вважають одним із найпотужніших сховищ рукописних документів з османсько-турецької історії, а також із всесвітньої історії, налічується понад 150 тисяч рукописних документів. Один із давніх

---

¹²³ Халимоненко Г. І. Історія турецької літератури / *Türk Edebiyatı Tarihi*. Київ : КП «Редакція журналу “Дім, сад, город”», 2009. С. 25.

¹²⁴ Туранли Фергад. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття) : монографія. Вид. друге, виправ. і допов. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. С. 126.

документів, що зберігаються в його фондах, а саме *تمليکنامه* (*Temliknâme*), тобто лист-документ «Про надання права на власність», датовано 1348 роком. Його написав турецький султан Орхан I Газі (роки правління: 1324–1362)¹²⁵. Отже, розвиток тюркської традиції написання текстів-документів з використанням різного письма та мов розпочався ще з часу виникнення та розбудови Османської імперії.

Варто сказати, що у фондах архівів і бібліотек Туреччини дотепер ми виявили понад триста рукописних документів другої половини XVI – першої чверті XVIII століття, у яких є відомості з історії козацько-гетьманської України. Тому варто визначити чинники, які привернули увагу турецьких літописців зазначеного історичного періоду до явищ і подій, котрі відбувалися під час відносин між Османською імперією та Українською козацькою державою, яка виникла у степовій смузі Нижнього Подніпров'я. Згідно з даними книги-довідника архіву, що вважається одним з найповніших у світі, а також турецького історика й архівіста професора Юсуфа Халачоглу, в цьому архіві нараховується приблизно 100 мільйонів окремих документів і 350 тисяч реєстрових книг (*Defterler*), які стосуються історії Туреччини османської доби (1299–1923 роки) і становлять національну культурну спадщину названої країни. У цій книзі також йдеться і про те, що з 1921-го до 2008 року послугами зазначеного архіву скористалися 15 529 дослідників-тюрків і 4 882 учених із 76 країн світу. Найчастіше це були науковці США (580 осіб), Японії (167 осіб), України (від часу відродження її незалежності – 14 осіб), Нової Зеландії (1 особа)¹²⁶. Ще варто сказати, що основні документи, котрі стосуються історії України, починаються добою прийняття Кримським ханством османського протекторату 1475 року, аж до часу укладення Яського мирного договору

---

¹²⁵ Туранли Фергад. Назв. праця. С. 126; Yılmaz Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi, Osmanlı Devleti'nin Siyasî, Medenî, Kültür, Teşkilât ve San'at Tarihi*, 10 Cild, Altıncı Cild, İstanbul, 1994, s. 233; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneçal, 11. Baskı, Ankara, 1993, s. 1074.

¹²⁶ Sarıay Y. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Başbakanlık Basımevi, Üçüncü Baskı, İstanbul, 2010, 597 s.

1792 року як результату завершення війни (1787–1791 років) між Російською та Османською імперіями. Зокрема великий масив архівних документів, які віддзеркалюють події стосовно Кримської війни 1854–1856 років, також можуть бути досліджені в контексті історії України¹²⁷. Зазначимо, що ці документи, написані османсько-турецькою мовою з використанням арабської графіки, зберігаються в різноманітних фондах названого архіву: *Hatt-ı Hümayûn* (документи, що виходили із султанської канцелярії), *Eyâlet-i Mümtaze* (документи з провінцій із певною автономією), *Düvel-i Ecnebiyye* (документи дипломатичного змісту), *Kırım Hanlığı Kalemî* (документи з канцелярії Кримського ханства), *Hotin Hazinesi* (документи, що стосуються Хотина), *Kamenîçe Hazinesi* (документи, що стосуються Кам'янця), *Kefe Mukataası* (документи фінансово-розрахункового характеру з Кафи), *Azak Hazinesi* (документи, що стосуються Азова) та інші¹²⁸.

Отже, особливості методології вивчення арабографічних османсько-турецьких писемних джерел полягають в адекватному розумінні та об'єктивному викладенні змісту рукописних документів українською, у яких містяться потрібні відомості для теми дослідження.

5.2. Особливості тлумачення змісту текстів

Що ж до методології аналізу османсько-турецьких документів, зокрема інтерпретації змісту відповідних текстів, то варто наголосити, що, на відміну від арабської, в османсько-турецькій мові не потребувалося використання діакритичних знаків. Хоча в цій мові й уживалося (навіть зараз використовується) багато арабських слів, з метою полегшення написання й читання текстів цією мовою застосовувалися прості форми

---

¹²⁷ Туранли Ф. Кримська війна у 1854–1856 роках: передісторія, дипломатія, документи // Актуальні питання сходознавства, славістики, україністики: (Пам'яті Омеляна Прицака) / Відп. ред. В. В. Лучик. К.: ВПЦ НаУКМА, 2010. С. 202–210; Туранли Ф. Г. «Східне питання»: причини та наслідки Кримської війни (1854–1856 pp.) в турецькій історіографії // Східний світ. К., 2011. № 4. С. 47–54.

¹²⁸ Про османсько-турецьке документознавство ґрунтовно йдеться в дослідженні «Мова османських документів» (Mübahat S. Kütükoğlu, Osmanlı Belgelerinin Dili, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 1998, 605 s.).

арабської графіки, наприклад *Rik'a* (остання свого часу була поширеною графічною формою, вживаною в регулярному офіційному листуванні ¹²⁹). Доцільно зауважити, що відсутність у текстах діакритичних знаків наразі ускладнює, а інколи й унеможлиблює читання та адекватне розуміння змісту словесних матеріалів. Адже для правильного читання та забезпечення адекватного перекладу архівних документів дослідник має на високому рівні володіти українською та турецькою, а також на достатньому рівні граматики арабською, перською, османсько-турецькою. Крім того, бажано мати хоча би базові знання уйгурської, чагатайської і кримськотатарської мов, що є складниками середньовічної писемної мови *тюркі* (*Türki* / توركى). Адже дослідницька робота із зазначеними текстами потребує належного рівня фахових компетенцій із палеографії ¹³⁰. Тобто, кажучи іншими словами, подолання наявного лінгвістичного бар'єру є важливою передумовою для виявлення й класифікації писемних джерельних матеріалів, зокрема рукописних документів, а також для виконання адекватних перекладів відповідних текстів і для об'єктивної інтерпретації їхнього змісту ¹³¹.

У цьому контексті предметом дослідження є важливий архівний документ «Ферман турецького султана Ібрагіма очільнику буджацьких татар» ¹³². Подаємо факсиміле повного тексту оригіналу цього документа, транслітерацію тексту латиницею та точний переклад його змісту

---

¹²⁹ Туранли Ф. Османсько-тюркська палеографія у контексті розвитку писемності // Магістеріум (НаУКМА). Мовознавчі студії, 2009. № 37. С. 90–92.

¹³⁰ Туранли Ф. Архівні документи до історії України: проблема методології дослідження / Вісник Львівського університету. – Серія філологічна. Вип. 53. Львів, 2011. С. 55–65.

¹³¹ Туранли Ф. Методологічні проблеми дослідження османської історії // Матеріали міжнародної наукової конференції «Спадщина Омеляна Пріцака і сучасні гуманітарні науки» (28–30 травня 2008 р.). Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К. : Видавництво Аратта, 2009. С. 269–281.

¹³² Bucak Tatarları Ümerasına, Sultan İbrahim Tarafından Gönderilen Ferman, TSMA (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi), E. 0272; Ali Aktan, Osmanlı Paleografyası ve Siyasi Yazışmalar, İstanbul, 1995, s. 204–205; Туранли Ф. І. До проблеми дослідження османсько-турецьких рукописних документів з історії України / Сходознавство. Вип. 75–76. К.: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2016. С. 142–154.

українською¹³³. Значений документ був написаний османсько-турецькою мовою у стилі *Dîvân-î* (як документ султанської канцелярії) тогочасної турецької палеографії 1647 року; сам документ складається із дванадцяти рядків і зберігається в архіві музею Топкапи в Стамбулі¹³⁴. Названий указ султана був спричинений повідомленням, отриманим від візира Сіявуш-паші, намісника в Дніпровському регіоні в Україні (в Очакові), про те, що армія короля Польщі Владислава IV¹³⁵ спільно з військом українських козаків готувалася вирушити в похід по Чорному морю проти Османської імперії. Через це названий паша у своєму зверненні до султана просив допомогти йому посилити оборону Дніпровського регіону Османської імперії. У відповідь на це прохання султан Ібрагім I¹³⁶ своїм розпорядженням наказує головнокомандувачеві буджацьких татар¹³⁷ у разі потреби об'єднатися з військом зазначеного паші в єдину армію з метою забезпечення захисту інтересів своєї держави. Однак султан попередив своїх підлеглих, щоб вони не карали поляків, якщо з боку останніх не буде воєнних дій проти його держави¹³⁸.

Отримані з цього документа відомості свідчать про характер відносин між Османською імперією й Річчю Посполитою, які були насправді

---

¹³³ Див. с. 151–155 у розділі Додатки цієї книги.

¹³⁴ Bucak Tatarları ümerasına, Sultan İbrahim tarafından gönderilen ferman, TSMA, E. 0272.

¹³⁵ Роки життя: 19.04.1595–20.05.1648, король Польщі в 1632–1648 рр.

¹³⁶ Роки правління: 1640–1648.

¹³⁷ Буджацькі татари (Bucak Tatarları) – тюрксько-татарський етнос, який мешкав на території Буджаку, тобто південної частини Бессарабії. Етнонім «буджацькі татари» простежується в писемних документах з того часу, коли в 1620-х роках провідник ногайських татар Мірза Кантемур почав володарювати на степових землях Буджаку, які обмежені на півдні Кілійським гирлом Дунаю, на заході – басейном нижньої течії річки Пруту, на сході – узбережжям Чорного моря, а на півночі – басейном нижньої течії річки Дністра. Після того, як у XV та XVI століттях Буджацький край був відокремлений від Молдови, його було приєднано до Османської імперії, і до XIX століття він залишався під турецькою владою (İslam Ansiklopedisi, Bucak, Cilt II, Eskişehir / Türkiye 1997, s. 742–747; Alper Başer, Bucak Tatarları (1550–1700), Doktora Tezi, Danışman: Mustafa Eravcı. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Afyonkarahisar / Türkiye 2010 (xiv), 242 s.; Midhat Sertoğlu, a. g. e., s. 58; Türk Ansiklopedisi, Bucak, Cilt VIII, Ankara, 1976, s. 279.

¹³⁸ Bucak Tatarları ümerasına, Sultan İbrahim tarafından gönderilen ferman, TSMA, E. 0272.

нестійкими; отож, існувала небезпека з боку польської армії разом з козацькими військовими загонами, які, очевидно, перебували в підпорядкуванні польського короля. Так, виявлені нами факти свідчать про посилення в середині XVII століття оборони території, прилеглої до північного узбережжя Чорного моря, зокрема ареалу Дніпровського регіону Османської імперії. Варто зазначити, що в цей час відбулася активізація відносин між Військом Запорозьким і Кримським ханством.

З приводу цього питання важливим є дослідження тексту літопису «Твердиня історії» (عمدت التواريخ) кримськотатарського ученого XVIII ст. Гаджі Абдулгаффара ібн Гусейна Киримі. Отримані відомості є необхідними для поглибленого вивчення історії розвитку взаємовідносин між названими країнами. Наприклад, літописець у своїй книзі зазначав про те, що 1054 року Гіджри (10 березня 1644 – 27 лютого 1645 року) прибув до хана Кримського юрту Іслама Гірая III «сміливий, як богатир, козак на ім'я [Богдан] Хмельницький» (منلسکه نام بهادر قزاق). Метою цього візиту було попросити в хана допомоги та захисту. Згаданий правитель задовольнив прохання Богдана Хмельницького, надавши йому звання *гетьмана* (خطمانلیق) (پایسنی). Крім того, він призначив одного з визначних кримськотатарських командирів, а саме Аргина Тугай-бея, зреалізувати ухвалене ханом рішення¹³⁹. У досліджуваних текстах цього літопису міститься інформація про те, що результатом цієї історичної події стало здійснення впродовж кількох років низки переможних спільних воєнних походів проти *країн кафірів* (دیيار كفاره), тобто Московії й Речі Посполитої¹⁴⁰. Цей факт свідчить про наявність політичних контактів між Богданом Хмельницьким та Ісламом Гіраєм III, які зумовили виникнення згодом військово-політичного союзу між козацько-гетьманською Україною та Кримським ханством. Дослідження дипломатичних відносин, що існували між Османською

¹³⁹ Kırımî Al-Nac Abdal-Kaffar, Umdetü't Tevârih, Türk Târih Encümeni Mecmuası ilâvesi, Hazırlayan: Necib Âsım, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1343, s. 124–125.

¹⁴⁰ Стороженко І. С. Тугай-бей – побратим Богдана. Додаток. О. Акчокракли. Татарська поема Джан-Мухамеда // Козацтво. № 1. Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет, 1993. С. 3–18.

імперією, зокрема Кримським ханством, та Українською козацькою державою в часи правління гетьмана Богдана Хмельницького, на основі джерелознавчого опрацювання пам'яток османсько-турецької писемності, як літописних джерел, так і архівних документів, є важливою передумовою поглибленого розуміння й адекватнішої оцінки дипломатичної місії українського гетьмана до Бахчисарая¹⁴¹ і Стамбула, а також обставин перемовин, які відбулися у столиці Османської імперії між посланцями Богдана Хмельницького та кримського хана з посадовцями уряду Османської імперії. Наслідком цих перемовин стало укладення 1648 року військово-політичного союзу козацько-гетьманської України з Кримським ханством.

Підсумовуючи розгляд цього питання, варто наголосити, що застосування пропонованої нами методології уможливило здійснення ретельного дослідження османсько-турецьких рукописних документів. Отримані відомості, які містяться у вищезазначених писемних джерелах, сприяють об'єктивному висвітленню історії відносин між Османською імперією та Річчю Посполитою в середині XVIII ст., а також участі козацького війська у військових кампаніях короля Польщі. Окрім цього, підтверджується факт візиту Богдана Хмельницького до Бахчисарая – можливо, ця подія відбулася 1644 року. Очевидно, провідина Іслама Гірая III гетьманом у зазначений рік стали початком налагодження найбільш інтенсивних політичних відносин між Військом Запорозьким і Кримським ханством.

---

¹⁴¹ Туранли Ф. Г. Посольство гетьмана Б. Хмельницького до Багчесарая за даними літопису Сена'ї // Східні мови та літератури. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Випуск 4. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2000. С. 71–75.

РОЗДІЛ 6

ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОУКРАЇНСЬКИХ І СТАРОТУРЕЦЬКИХ РУКОПИСНИХ ДОКУМЕНТІВ

6.1. Обґрунтування схематичного відображення нової теоретичної моделі

Розроблене схематичне відображення нової теоретичної моделі наукового дослідження староукраїнських і арабографічних османсько-турецьких писемних пам'яток, зокрема інтерпретації архівних документів, є важливою для удосконалення методології наукових студій у визначених галузях¹⁴². Урахування такої моделі дослідження уможливилюватиме об'єктивне вивчення наукових проблем, і є особливо актуальним для дослідження козацької доби історії, мови та культури України, зокрема при вивченні історичних умов процесу формування зазначених писемних джерел, а також їхньої структури та провідних тенденцій відображення в них зародження й розвитку писемності, різних етносів, запорозького козацтва, створення Української гетьманської держави та її міжнародних відносин з країнами Східноєвропейсько-Чорноморського історично-культурного ареалу в досліджуваний період.

У представленій теоретичній моделі дослідження історичних писемних документів ми запровадили методологічний принцип сходження від абстрактного до конкретного. Враховуючи, що навчальна дисципліна «Методологія наукових досліджень» має узагальнену й абстрактно-аналітичну змістовну зосередженість, ми також виокремили в структурі моделі її теоретичні абстрактні складники, а саме «Концептуально-методологічні засади дослідження писемних документів» і «Філософські концепції та теорії наукових досліджень», привертаючи увагу на закладений

---

¹⁴² Про схему рівнів методології дослідження див.: Казаринова І. Н. Указ. раб. С. 3–7.

в самих цих назвах принцип переходу від абстрактного до подальшого їх конкретного навантаження. Втім, метою теоретичного моделювання є таке відсторонення від реалій дійсності, яке закріплює цілісність досліджених структурно-функціональних об'єктів. Отже, у наступних, історичному та філологічному складниках, також передбачається впровадження принципу сходження від абстрактного до конкретного.

До того ж, у виділених нами таких компонентах, як історична й філологічна галузь, сам обсяг узагальненого матеріалу неосяжний. Адже в історичному ракурсі професійність дослідження писемних документів визначає рівень володіння вченим умінь залучати абстракцію до таких, наприклад, явищ, як історичні умови, історичні особистості, та ввести до наукового обігу саме конкретні події, факти, явища, що безпосередньо стосуються предмета дослідження. Обсяг філологічного складника не менший. В арсенал ученого залучені такі філологічні науки, як текстологія, етнолінгвістика, психолінгвістика¹⁴³ тощо. Ми навмисно не виокремили визначальної структурної одиниці філології – граматики, для того, щоби не тільки не завантажувати логічного інструментарію, а й зосередити увагу не на аналізі словотворення і еволюційних процесах історії мови, а на її інформаційних комунікативних особливостях, формою яких був сам історичний документ.

Отож, опис рефлексії у запропонованих нами логічних процедурах зумовив використання методу занурення в історико-філологічну проблематику, до теоретико-методологічного узагальнення конкретного джерельного матеріалу. У такий спосіб об'єктивно визначаються три складники методологічних засад опрацювання історичних документів. Насамперед виявляється складник, зміст якого представлений поняттями, категоріями, законами, закономірностями, концепціями й теоріями. Його сутність визначає гносеологічний ряд методологічного обґрунтування.

---

¹⁴³ Про методи психолінгвістичних досліджень див.: Куранова С. І. Основи психолінгвістики : навч. посіб. К. : ВЦ «Академія», 2012. С. 33–62.

Онтологічне обґрунтування виявляється в об'єктивності подій, явищ, процесів, фактів, що розкриваються завдяки опрацюванню історичних документів. Третій складник представлений комплексом суб'єкт-об'єктних та об'єкт-суб'єктних відносин. Він має свідомо визначальну функцію та зосереджує увагу дослідника на проблемах як офіційної чи приватної комунікації, так і на проблемах взаємодії людини і Всесвіту¹⁴⁴.

6.2. Обґрунтування технології дослідження писемних джерел

Теоретичне моделювання дослідження історичних документів зумовлює впровадження системного підходу до опрацювання історичних джерел. У зв'язку з цим є нагальною проблема розробки теоретичної системи технології дослідження писемних документів, у якій мають бути чітко визначені етапи опрацювання писемних документів, критерії, що визначають їх наукову доцільність, а також зміст та результати дослідницької роботи.

У розробленій нами теоретичній системі технології дослідження писемних документів¹⁴⁵ виокремлено такі компоненти: 1) етапи опрацювання писемних документів, послідовність яких визначена індуктивно-дедуктивним методом дослідження; 2) критерії представленої нами системи, які базуються на впровадженні принципу сходження від абстрактного до конкретного; 3) зміст кожного етапу та 4) кінцевий результат науково-теоретичного опрацювання писемних джерел.

Безпосередньо практична спрямованість роботи з писемними джерелами має визначатися організаційною системою методики

---

¹⁴⁴ Туранли Фергад Гардашкан Оглу. Теоретична модель дослідження староукраїнських і старотурецьких рукописних документів / До 150-річчя від дня народження академіка А. Ю. Кримського : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 19–20 жовтня 2021 року). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 78–81. Також див. «Схематичне відображення нової теоретичної моделі» (с. 117 цієї книги).

¹⁴⁵ Див. Табл. 1 (с. 77 цієї книги).

дослідження історичних документів ¹⁴⁶. Упровадження в практику науково-дослідної роботи джерелознавця методичної системи дослідження писемних документів базується на реалізації головної закономірності філософського знання – накопиченні кількісних змін і переходу їх у нову якість. Саме ця закономірність чітко простежується на кожному етапі опрацювання історичних писемних джерел. Отже, якісно новим стає етап текстологічного опрацювання цих документів.

Нова якість визначається науковими здобутками у філологічному знанні. На другому етапі інформація, що розкривається завдяки роботі над писемними історичними джерелами, зумовлює створення нового, якісно вищого за рівнем міждисциплінарного синтезу історії та філології. Третій етап через опрацювання поняттєво-термінологічного апарату надає історичному писемному джерелу статус не тільки інформаційного комунікативного чинника, а й наукового здобутку історичної й філологічної наук. Також, на четвертому етапі завдяки актуалізації гносеологічного й онтологічного компонентів ми створюємо нову якість історичного документа: він перетворюється на інтелектуальний продукт не тільки гуманітарного знання взагалі, але й має значення для суспільних та природознавчих наук.

---

¹⁴⁶ Див. Табл. 2 (с. 81 цієї книги).

6.3. Теоретична система технології дослідження писемних джерел

Таблиця 1

№	Етапи	Критерії	Зміст	Результат
I	Аналітико-синтетичний	Логічне абстрагування	Основи наукових досліджень, концепції філософського, історичного та філологічного знання	Створення теоретичної моделі
II	Операційно-прикладний	Відбір і систематизація джерельного матеріалу	Переклад і коментар історичних документів	Інтеграція історичної та філологічної проблематики
III	Міждисциплінарний синтез	Логічна конкретизація	Обґрунтування поняттєвого апарату й структурно-функціональних характеристик історичних документів	Концептуально-теоретичне узагальнення історико-філологічної проблематики досліджуваних джерел
IV	Теоретико-методологічний	Системна взаємозумовленість цілого і частин	Визначення гносеологічного, онтологічного й світоглядного компонентів історичних документів	Методологічне обґрунтування досліджуваних документів

Сучасний рівень розвитку гуманітарного знання, орієнтацію якого визначають, насамперед, глобальні процеси розширення інформаційного кола, має характеризуватися об'єктивацією системовизначальних механізмів, завдяки яким у появі чи знаходженні будь-якої нової інформації (історичної, соціально-політичної, культурної, релігійної тощо) буде простежуватися як її науковий статус, істинність якого необхідно довести, так і динаміка самого процесу опрацювання цієї інформації. Специфіка роботи над історичними джерелами визначається цілим комплексом чинників, у взаємозумовленості яких доцільно виокремити як системно-

технологічний рівень, так і організаційно-методичний. Вважаючи, що теоретичний рівень технології історичного джерелознавства отримав обґрунтування у дослідженнях українських науковців, зокібно Василя Чумака¹⁴⁷, ми розробили теоретичну систему технології дослідження писемних документів історії України козацької доби, яка складається із комплексу взаємозумовлених компонентів.

У представленій теоретичній системі технології дослідження писемних документів виокремлено чотири етапи роботи із джерелами, цілісність яких відображається динамікою цього процесу і складниками його змісту. Отже, аналітично-синтетична робота над історичним джерелом вимагає від дослідника логічного абстрагування від конкретики історичного документа, трансформації, піднесення його логічного навантаження до шаблю концептуальних здобутків філософії, історії, філології. Саме в такому «оточенні» в історичному джерелі з'являються ознаки науковості: воно стає предметом наукового інтересу, а дослідник, завдяки такій мотивації, отримує методологічне бачення, тобто мотивоване проектування узагальнених теоретичних явищ, результат якого виявляється у створенні нової теоретичної моделі.

Продовжуючи дану тезу, варто зазначити, що в операційно-інструментальному етапі, увага дослідника зосереджується, з одного боку, на доцільності відбору й систематизації саме необхідного для його предмета дослідження джерельного матеріалу, а з іншого – на достовірності

---

¹⁴⁷ Чумак Василь. Україна і Крим: спільність історичної долі. Феномен на межі Європи та Сходу. Київ : ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. 80 с.; Чумак В. А. Україна і Крим: спільність історичної долі : монографія. Вид. 2-ге, переробл. і доповн. Київ : ВПЦ АМУ, 2013. 180 с. (Розділ II: Козацька доба і Кримський ханат: від ворожнечі до взаємодії. С. 14–28; Розділ III: Україна і Крим в період наступу Російської імперії. С. 28–45); Дашкевич Ярослав. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2011. 792 с.; Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження : наук.-метод. посіб. К. : ВПЦ «Київський університет», 2016. 319 с.; Туранли Фергад. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття) : монографія. Вид. друге, виправ. і допов. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. С. 80–85.

інформації. Вважаючи, що інформаційні лакуни та різноманітні контамінації свідчень є типовими ознаками занадто віддалених історичних подій, явищ і фактів, процеси перекладу й коментування історичних документів мають супроводжуватися залученням як історіографічних знань, так і знань з історії мови. І тільки завдяки активізації всього тезауруса історико-філологічних знань ученого результатом другого етапу технології дослідження писемних документів стає інтеграція історичного та філологічного знання, яка й зумовлює логічне навантаження третього етапу – міждисциплінарного синтезу.

На третьому етапі представленої теоретичної системи науковість історичного документа має конкретизуватися тим логічним навантаженням, яке має підтвердження саме в цьому документі. Отже, змістовний складник третього етапу, етапу міждисциплінарного синтезу, має зосереджуватися на конкретності використання термінології, яка має, з одного боку, синтетичні, а саме філософські, історико-філологічні, релігійні ознаки, адже самі знання в ті часи мали синтетичний характер, а з іншого боку, враховуючи предмет дослідження й залучаючи структурні та функціональні характеристики історичних писемних документів, арсенал джерелознавця. Завдяки логічній конкретизації збагачується концептуально-теоретичне узагальнення історико-філологічної проблематики, яка й має піднести історичний документ до статусу конкретного, логічно обґрунтованого наукового здобутку цих знань.

На наступному етапі теоретично-методологічного рівня дослідження писемних документів виявляються внутрішні зв'язки конкретних історично-філологічних понять, термінів, які визначають конкретну історичну проблематику, та узагальнені характеристики писемних джерел, які мають можливість виявитися і безпосередньо завдяки світоглядному чиннику людини як суб'єкта дослідження, і внаслідок філософсько-методологічного рівня їх опрацювання через визначення гносеологічного й онтологічного навантаження. Саме на цьому етапі історичний документ виявляє себе як

цілий, у якому концентрується історична інформація, її світоглядний складник і узагальнений науковий поняттєвий апарат, а також як частина, що є невід'ємною часткою цілісних історичних подій, явищ, фактів. Отже, на четвертому етапі в дослідника складаються всі умови для методологічного обґрунтування історичних документів і досягнення результату актуалізації історичної проблематики, які дають можливість розглядати конкретні історичні події, явища, факти на рівні їх методологічного узагальнення.

6.4. Організаційне обґрунтування

методики дослідження писемних джерел

Опис теоретичного рівня технології дослідження писемних документів не є вичерпним науковим інструментарієм. Ємність визначених компонентів кожного з розглянутих етапів свідчить про можливість надати цим компонентам якісно нового практико-спрямованого змісту, що й має зорієнтувати дослідника до пошуку організаційно-методичної системи роботи над історичними писемними документами. Варто підкреслити, що технологічний рівень дослідження писемних документів має універсальний характер, виявляючи узагальнені складники теоретичної моделі, а методичний рівень, оперуючи особистим корелятором, розкриває організаційно активну, практично-орієнтовану діяльність дослідника. Отже, він має індивідуальний характер, виявляє унікальність, неповторність ученого.

6.5. Організаційна система

методики дослідження писемних джерел

Таблиця 2

№	Етапи	Критерії	Зміст	Результат
I	Текстологічний	Відповідність закономірностям філологічних знань (фонології палеографії, орфографії, граматики тощо)	Операційно-інструментальна робота з відбору, систематизації й перекладу історичних документів	Методологія дослідження може застосовуватися для вивчення арабографічних і староукраїнських писемних джерел з метою написання письмових робіт, у тому числі дисертаційних, підручників, а також укладання хрестоматій, підготовки тематичних лекцій тощо
II	Інформаційно-комунікативний	Тогочасна картина світу	Науковий коментар історико-філологічного змісту писемних джерел	Міждисциплінарний синтез історико-філологічного знання
III	Поняттєво-термінологічний	Мовленнєва культура	Історико-філологічне обґрунтування й узагальнення інформації писемних джерел	Історичний документ як науковий здобуток історичного й філологічного знання
IV	Світоглядний	Гносеологічна й онтологічна зумовленість	Теоретико-методологічне обґрунтування інформації писемних документів	Історичний документ як інтелектуальний продукт наукового знання

На першому, текстологічному, етапі методичної роботи з історичними джерелами саме професійність дослідника має визначити наукову цінність тексту. Усім сходознавцям відомі численні подорожі Ігнатія Крачковського, Омеляна Пріцака, Ярослава Дашкевича, Юрія Кочубея, Яреми Полотнюка до країн Орієнту саме по оригінальні тексти. Відбір, переклад, коментар, систематизація текстів вимагає не тільки професійної грамотності, хоча це стрижневий критерій цього етапу, а й тієї майстерності в роботі з текстом,

яка розкриває його науковий потенціал, зрушує консервативність мислення й перетворює історичний документ на науковий здобуток.

На другому, інформаційно-комунікативному, етапі перед ученим-дослідником постають завдання знайти такі комунікативні орієнтири, завдяки яким інформація, що є таємницею минулого і складником тогочасної картини світу, уможливує висвітлення нерозв'язаних питань. І тільки завдяки міждисциплінарному синтезу історії, філології, культурології тощо науковий інтерпретатор цієї інформації буде спроможним встановити забутий комунікативний зв'язок із минулим.

На наступному, третьому, поняттєво-термінологічному, етапі методики роботи з історичними джерелами здійснюється виокремлення з масиву накопичених писемних джерел необхідних відомостей, проаналізувати їх й обґрунтувати поняття, терміни, судження, завдяки яким виявляються певні системовизначальні чинники отриманої інформації. І тільки достатній рівень мовленнєвої культури дає можливість дослідникові представити історичний документ із чітко визначеним і прокоментованим поняттєво-термінологічним апаратом у якості наукового здобутку історичних і філологічних знань.

Четвертий, світоглядний, етап має на меті таке теоретико-методологічне обґрунтування історичного документа, у якому тогочасна картина світу, тогочасний рівень її онтологічної та гносеологічної представленості розкривається як об'єктивна реальність.

Отже, у цей спосіб відбувається таке наближення минулого до сьогодення, яке уможливує дослідницьке втручання. Світогляд, історичні події, явища, факти минулого «розшифровуються» вченим, збагачуючи тим самим як теоретико-методологічний його інструментарій, так і загалом інтелектуальну діяльність людини.

РОЗДІЛ 7

ПІДХОДИ ДО РОБОТИ З ПИСЕМНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ ТА ДОСВІД ВІДОМИХ МЕТОДОЛОГІВ-ДОСЛІДНИКІВ

7.1. Авторський метод роботи з писемними джерелами

Варто зазначити, що авторський підхід в українському тюркологічному джерелознавстві та історіографії полягає в здійсненні відбору, систематизації та комплексному аналізі оригінальних текстів староукраїнських та арабографічних османсько-турецьких історичних рукописних документів, що належать до періоду другої половини XVII ст., зокрема історичних досліджень взаємозв'язків між Українською козацькою державою, Кримським ханством і Високою Портою, у яких відображені історичні події, що відбувалися у внутрішньому політичному розвитку та дипломатії. На основі застосування авторської методології історичних досліджень і відповідно до традиційних джерелознавчих досліджень автор роз'яснює особливості, а також правила вибору джерелознавчого матеріалу для здійснення наукового вивчення та інтерпретації отриманих результатів. Формулювання та обґрунтування методологічних засад, які уможливають визначення суттєвих характеристик проблематики наукових досліджень інформації, наявної у вищезазначених джерелах щодо історії особливостей формування української державності та її відносин із сусідніми країнами у зазначений період. Зокрема, етимологія та пояснення відповідно вживаних термінів, адекватність зроблених перекладів текстів для отримання об'єктивних знань¹⁴⁸.

7.2. Урахування досвіду відомих методологів-дослідників

Застосування способів об'єктивного дослідження оригінальних текстів зазначених писемних джерел, зокрема реконструкції викладених у них історичних подій заслуговує на увагу методології істориків Зекі Веліді

---

¹⁴⁸ Туранли Фергад. Назв. праця. С. 5–8.

Тогана, Омеляна Прицака, Ярослава Дашкевича, Юрія Кочубея, Ярослава Калакури, Віктора Крюкова та інших¹⁴⁹. З приводу цього питання Я. Дашкевич запропонував опрацювання цілісної методології джерелознавчого дослідження східних рукописних документів, а саме опрацювання зазначених писемних джерел вимагає повноцінного наукового апарату та вирішення проблем друку східних писемних джерел¹⁵⁰.

Урахування досвіду та принципів відомих істориків слід дотримуватися в дослідженнях староукраїнських, старотурецьких та латиномовних рукописних документів, що походять із часів визначеної нами історичної доби, їхньої атрибуції й виконання перекладу і до аналізу та реконструкції змісту, а також до з'ясування значення відповідних документів з метою забезпечення якомога докладнішого висвітлення історичних подій визначеного часу¹⁵¹. У цьому контексті заслуговує на

---

¹⁴⁹ Ahmet Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usûl*, 4-üncü Baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1985, 350 s.; Прицак Омелян. Без сходознавства неможливо зрозуміти історію й культуру України // *Східний світ*. 1993. № 1. С. 5–8; Калакура Я. С. *Методологія історіографічного дослідження* : наук.-метод. посіб. К. : ВПЦ «Київський університет», 2016. 319 с.; Крюков В. Г. *Писемні джерела Арабського халіфату про етноісторичні процеси на території України* : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Київ, 2010. 519 с.

¹⁵⁰ Дашкевич Ярослав. *Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни* / Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2011. С. 145–151.

¹⁵¹ Туранли Ф. *Тюркські джерела до історії України*. Київ : Вид-во ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ, 2010. С. 29–48; див. документи: Лист (згідно з оригіналом) Басараби Матвія до Кемені Івана про розташування війська Богдана Хмельницького і татарських військ. Переклад українською мовою, фрагмент (27 липня 1652 року). *Targoviste*, 27 липня 1652 року // ЦДІАУ (Центральний державний історичний архів України) у м. Львові. Ф. 132. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 1–2. Прим. 14, 19; Лист Богдана Хмельницького з табору під Львовом до Магістрату з повідомленням про захоплення міста Кракова військами шведського короля, про союз Запорозького війська з Росією та Швецією // ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 132. Оп. 1. Спр. 12; Лист австрійського імператора Леопольда I до польського короля Яна III Собеського з привітанням з нагоди перемоги над турками і татарами. Оригінал. 1 листопада 1694 року // ЦДІАУ в м. Львові. Ф. 132. Оп. 1. Спр. 126; Див. також: Лист кримського хана Іслам Гірея III до Б. Хмельницького (№ 58–59. 1652 або 1653, лютий) // *Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.* / упоряд. д-р іст. наук, професор, протоієрей УПЦ Київського Патріархату о. Юрій Мицик; ІУАД ім. М. С. Грушевського. Т. 3 (1651–1654 рр.). Ч. I. Київ, 2014. С. 76–77. Про це докладно див.: Туранли Фергад. *Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття)* : монографія. Вид. друге, виправ. і допов. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. С. 30–48.

увагу дослідження Ю. Кочубея щодо проблеми методології сходознавчих студій у працях українського тюрколога Василя Дубровського, який ще 1928 року запропонував організувати дослідження «по антропологічному дослідженню тюрксько-монгольських впливів на українську людність», а також «по археологічному дослідженню культурно-побутових впливів Сходу на Україну» та ін. Крім цього, названий сходознавець наголошує на концептуально-методичному характері дослідження відносин між Україною й Туреччиною у другій половині XVII ст., які в цей період стають найбільш активними й рухливими, зокрема ці відносини набували державного й міжнародного правового характеру, котрі здійснювалися дипломатичним способом¹⁵².

Варто зазначити, що методика дослідження староукраїнських і османсько-турецьких літописних пам'яток другої половини XVII ст. має свою специфіку. Окрім атрибуції згаданих рукописних документів, має бути забезпечене лексичне, граматичне та історичне тлумачення творів українських, турецьких і кримськотатарських літописів, написаних упродовж визначеного нами історичного періоду, тобто має бути виявлено, яку саме думку намагався висловити автор того або того літопису. Водночас доречно зауважити, що в деяких випадках виникає необхідність здійснення певної реконструкції самих рукописних документів, які стають предметом джерелознавчого аналізу. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує, зокрема, турецький літопис XVII ст. «Історія зброєносця» (*Silâhdâr Târihi*) Сілагдара Финдиклили Мехмеда-аги як одна з найважливіших пам'яток османсько-турецької писемності, відомості з тексту якої безпосередньо стосуються історії України¹⁵³.

---

¹⁵² Кочубей Ю. Питання методології сходознавчих досліджень у працях В. В. Дубровського (1897–1966) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. Випуск 17. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОШК, 2008. С. 389–395; Кочубей Ю. М. Методологія дослідження сучасної історії у сходознавчих працях В. В. Дубровського (1897–1966). Нац. акад. наук України, Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського. Київ, 2009. № 4. С. 88–91.

¹⁵³ Туранли Фергад. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття) : монографія.

7.3. Узагальнення наявного досвіду

та його проєктування у власний предмет дослідження

Теоретичне обґрунтування методологічних засад пропонованого дослідження дає змогу визначити такі теоретичні положення:

1. Текстологічний аналіз змістового навантаження інформації щодо України козацької доби, яка міститься в османсько-турецьких рукописних документах другої половини XVII ст., дає підстави зробити висновок про те, що більшість загального обсягу відповідної інформації характеризує зовнішню політику козацько-гетьманської України, насамперед її взаємовідносини з Кримським ханством, Високою Портою, а також Річчю Посполитою. У джерелознавчому дослідженні цієї проблематики зазначені відомості є провідною інформаційною базою, яка зумовлює розуміння як сутності національно-визвольної боротьби українського народу проти колоніального гноблення з боку Речі Посполитої, так і окремих аспектів цієї боротьби.

2. Чинником, який дає змогу визначити спільні й відмінні риси досліджених історичних процесів, явищ і подій, є виявлення закономірного та конкретно-особливого в джерельному матеріалі, що є предметом наукового дослідження. Зважаючи на те, що відомості щодо історії козацько-гетьманської України, які містяться в досліджених пам'ятках, зокрема архівних документах досліджуваного періоду, відображають світоглядні позиції українських, кримськотатарських і турецьких авторів. Зазначимо, що є достатні підстави для класифікації суб'єктивних аспектів цих відомостей, адже відображення відповідних світоглядних позицій у досліджуваних джерелах доцільно розуміти як певний критерій вірогідності

Вид. друге, виправ. і допов. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. С. 99–100; Туранли Ф. Кримськотатарські писемні пам'ятки як джерело з історії України козацької доби // Україна–Туреччина: історія, політика, дипломатія, культура / В. І. Сергійчук, Н. О. Татаренко та ін. 2-ге вид., допов. Київ : Укр. письменник, 2015. С. 49–61.

в осмисленні авторами окремих ознак тих політичних процесів, які відбувалися у тогочасній Україні й Туреччині.

3. Типологічний аналіз джерельного матеріалу, поданого у творах турецьких, кримськотатарських і українських літописців другої половини XVII ст., зумовлює можливість визначити й загальні характеристики концептуальних засад, у яких зосереджені теоретичний і практичний складники наукових пошуків дослідників.

4. Існує певна обмеженість для використання дослідниками деяких загальних методологічних засад, які уможливають пізнання внутрішніх і зовнішніх політичних процесів, що відбувалися в Україні козацької доби, та її відносин з Кримським ханством і Османською імперією. Ця обставина вказує на нагальну потребу в обґрунтуванні методологічних принципів, які активізують запровадження в наукові дослідження сучасних українських і турецьких дослідників систематизованого підходу до опрацювання потрібного їм джерельного матеріалу.

5. Запропонована методологія уможливає здійснення дослідження з визначенням системи як теоретичних, так і практичних аспектів тюркологічних і українознавчих студій, яка ґрунтується на комплексі теоретичних положень, забезпечених конкретним змістовно-аналітичним навантаженням¹⁵⁴.

---

¹⁵⁴ Bihusiak M., Hutsuliak O. Ukrainian Studies in the Publications of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University // Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. Series of Social and Human Sciences. 2014. Vol. 1, No. 4, p. 144–155.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи вищевикладені теоретико-методологічні положення, слід зазначити, що об'єктом вивчення названої дисципліни є розгляд історичних умов процесу формування староукраїнських та арабографічних турецько-османських писемних джерел, їхньої структури, жанрової спрямованості та змістовного навантаження, межі якого визначалися як провідними тенденціями відображення процесу зародження й розвитку писемності, так і процесами формування різних етносів, виникнення запорозького козацтва, створення Української гетьманської держави, її військово-політичних відносин з Кримським ханством і Високою Портою та з іншими країнами Східноєвропейсько-Чорноморського регіону в другій половині XVII ст. Досліджуваний період, з одного боку, був етапом інтенсивних зв'язків і активної дипломатичної діяльності у стосунках Козацько-гетьманської України з Османською султанатом, а з другого – періодом створення писемних джерел у стилі староукраїнського ділового мовлення і арабографічного турецько-османського письма. То був час, коли національна свідомість українців досягла такого рівня свого розвитку, що перейшла у стан суперечності з колоніальним статусом України в межах володінь Речі Посполитої. Разом з цим, піднесення національно-визвольної боротьби українців проти колоніального гноблення стало чинником, який посприяв подальшому розвитку тогочасних подій і майбутній розбудови Української держави. Адже здійснення джерелознавчих студій із застосуванням запропонованої методології вивчення інформації, наявної в староукраїнських і арабографічних османсько-турецьких писемних джерелах, та виконання перекладів текстів відповідних документів українською мовою уможливорює отримання адекватного змісту цих документів і дозволяє повніше осягнути їхній інформаційний потенціал. У результаті вивчення дисципліни «Методологія наукових досліджень староукраїнських та турецько-османських рукописних документів козацької

доби історії України (друга половина XVII ст.)» студенти-магістранти та інші дослідники мають отримати знання як про засоби вивчення проблемних питань, головні етапи розвитку уявлень про мову, етноісторичні події, міжнародні відносини та передумови їхнього виникнення, так і про оформлення результатів проведеної роботи.

За логікою викладання відповідного матеріалу ми визначили головний чинник наукового знання, а саме – його динамічний розвиток, тому що останній є складним діалектичним процесом і має певні якісні етапи та закономірності: наприклад, від рівня неповного знання до глибокого та досконалого рівня знань. У такий спосіб нами окреслено структуру та зміст філософії методології. У цьому зв'язку показані фундаментальні принципи методології філософії, які базуються на узагальнюючих філософських положеннях, що відбивають найсуттєвіші властивості об'єктивної дійсності й свідомості з урахуванням досвіду, набутого у процесі здійснення людиною своєї пізнавальної діяльності.

Щодо теоретичних засад і парадигми наукових досліджень, то ми розглядаємо науку як галузь дослідницької діяльності, яка спрямована на отримання нових знань про природу, суспільство та людину, і розуміється як побудова вірогідних гіпотез. У цьому сенсі провідного значення набувають нові критерії науковості, а саме: узгодженість, переконливість, продуктивність, евристичність гіпотез у методології наукових досліджень, яка ґрунтується на відповідних принципах. У контексті нових критеріїв науковості наголошується на багатоваріантності здійснення студій з метою отримання об'єктивних результатів і запровадження їх у практиці.

У результаті фонетично-графічного та синтаксичного аналізу української мови розглядуваного історичного періоду ми засвідчуємо, що вона була офіційною: цією мовою писалися тексти різного характеру, в яких відображалися особливості та перебіг подій і явища суспільно-політичного життя українців у другій половині XVII ст. У зв'язку із цим особливості методології дослідження староукраїнських рукописних документів

полягають в етнонаціональному та цивілізаційному вимірах їх вивчення. Крім того, варто наголосити, що в інтерпретації відомостей, отриманих із зазначених писемних джерел, також необхідно враховувати історичні та географічні умови розвитку мови, й культури в націо- і державотворенні українців.

У книзі приділено особливу увагу до пояснення етимології та семантики термінів *Русь*, *Україна* та *козак* з урахуванням методології історично-джерелознавчих та мовознавчих досліджень видатних українських вчених-інтелектуалів: Михайла Грушевського, Омеляна Пріцака, Ярослава Дашкевича, Володимира Грабовецького, Юрія Кочубея, Ярослава Калакури, Василя Лучика, Гриця Халимоненка, Василя Чумака, Віктора Крюкова, Григорія Півторака та ін.

Застосування пропонованої нами методології забезпечує можливість здійснення ретельного дослідження турецько-османських рукописних документів. Відомості, отримувані з відповідних писемних джерел, уможливають об'єктивне висвітлення історії відносин між Османським султанатом та Річчю Посполитою у досліджуваній період історії, а також фактичної участі козацького війська у воєнних кампаніях польського короля. Окрім того, підтверджується факт візиту Богдана Хмельницького до Бахчисарая: імовірним є те, що ця подія відбулася 1644 року, який став початком налагодження позитивних політичних відносин між Військом Запорозьким і Кримським ханством.

Запропоноване нами схематичне відображення нової теоретичної моделі наукового дослідження староукраїнських і арабографічних турецько-османських писемних пам'яток, зокрема інтерпретації архівних документів, на нашу думку, є дієвим наочним засобом для вдосконалення методології наукових студій у визначених галузях, а розроблена у цьому зв'язку теоретична система технології студіювання писемних джерел є конкретним обґрунтуванням необхідних теоретичних положень для розв'язання наукової проблеми.

Нами визначені також основні організаційні вимоги до методики дослідження історичних писемних документів, які підлягають інтерпретації відповідно до позиції автора-дослідника. Ми вважаємо, що реалізація відповідних вимог уможлиблює виявлення унікальності й неповторності мислення певного автора-дослідника, а отже може стати спонукальним мотивом для реалізації джерелознавцями їхніх подальших наукових пошуків.

Викладені нами принципи авторської методології здійснення історичних досліджень у відповідності до традиційного джерелознавчого досвіду відображують особливості та правила вибору початкового джерелознавчого матеріалу з метою здійснення його подальшої систематизації та джерелознавчого аналізу й інтерпретації отриманих у вказаний спосіб результатів.

У здійсненому нами теоретичному обґрунтуванні методологічних засад здійснення джерелознавчого дослідження з визначенням узагальнюючих положень запропонована методологія, яка уможлиблює здійснення проведення дослідження з визначенням як теоретико-технологічного, так і організаційно-методичного, тобто практичного, аспектів тюркологічних і українознавчих студій. Запровадження дистанційного методу навчання стає також надзвичайно актуальним для вирішення дослідницьких завдань в сучасних умовах поглибленого поширення у нашому повсякденному житті комп'ютерних технологій та все активнішого та поглибленого практичного застосування нових досягнень з галузі розвитку освіти та науки.

Результати цього дослідження було апробовано в різноманітних наукових конференціях, зокрема відповідну інформацію з цієї роботи було використано для розробки лекційних занять із дисципліни «Етно-і глотогенез українців» для магістрів освітньо-наукової програми «Теорія історії української мови та компаративістики» кафедри загального

і слов'янського мовознавства факультету гуманітарних наук Національного університету «Києво-Могилянська академія».

ЛІТЕРАТУРА

Основна

Бездрабко В. В. Методологія історії // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2013. Т. 10 : Т–Я. С. 45–47. 784 с. : іл.

Бірта Г. О. Методологія і організація наукових досліджень. [текст] : навч. посіб. / Г. О. Бірта, Ю. Г. Бургу. К. : «Центр учбової літератури», 2014. 142 с.

Бойченко І. Методологія історії / Історична наука: термінологічний і понятійний довідник : навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. К. : Вища шк., 2002. 430 с.

Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. К. : Мистецтво, 1995. 336 с.

Глушко М. С. Методика польового етнографічного дослідження : навч. посібник. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 288 с. : іл.

Головко В. В. Етнос. Енциклопедія історії України: в 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 3 : Е–Й. К. : Наук. думка, 2005. С. 56–57. 672 с.

Горобець В. М. Посольський приказ. Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 8 : Па–Прик. К. : Наук. думка, 2011. С. 435–436. 520 с.

Грабовецький Володимир. Битва під Конотопом 1659 р. – славна сторінка в історії гетьманської України. Наукові записки Прикарпатської історичної школи. Івано-Франківськ, 2004. 32 с.

Грушевський М. Спірні питання староруської етнографії / М. Грушевський. СПб. : Тип. Имп. АН, 1904. 17 с. (Оригінал тексту зберігається в НБУ ім. Ярослава Мудрого).

Грушевський Михайло. Спірні питання староруської етнографії / М. С. Грушевський // Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. /

М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів : Видавництво «Світ». 2002. Т. 1. С. 83–99.

Грушевський М. Спірні питання староруської етнографії [Електронна копія] / М. Грушевський. – Електрон. текст. дані (1 файл : 26,2 Мб). Спб. : Тип. Император. акад. наук, 1904. 17 с. (Київ: НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2017). – Режим доступу : <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=800>

Дашкевич Ярослав. Козацтво на Великому кордоні. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2011. С. 459–461. 792 с.

Дашкевич Ярослав. Протурецька орієнтація XVII–XVIII ст. в Україні та міжнародні відносини // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє : зб. наук. праць. Київ : Денеб, 2004. С. 60–70.

Дашкевич Ярослав. Тюркские источники об Украине XVI–XVIII вв.: актуальные аспекты публикаций. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2011. С. 152–162. 792 с.

Дашкевич Ярослав. Україна на Великому кордоні // Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2011. С. 478–504. 792 с.

Дашкевич Ярослав: біобібліографічний покажчик / НАН України; ЛНБ ім. В. Стефаника; уклад. М. Кривенко; авт. вступ. ст. А. Содомора; наук. ред. Л. Ільницька. Львів, 2006. 263 с. : іл.

Дрогомирецький П. П. Основи індоєвропейського мовознавства та компаративістики : навчально-методичний посібник / П. П. Дрогомирецький, О. Б. Гуцуляк. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2012. 116 с.

Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду / Ю. І. Римаренко, М. М. Вівчарик, О. В. Картунов, І. О. Кресіна, С. Ю. Римаренко, С. О. Телешун, Л. Є. Шкляр; За заг. ред. Ю. І. Римаренка. К. : Ін-т держави і права НАН України. 2000. 516 с.

Етногенез / В. П. Капелюшний, В. Д. Баран, Л. Л. Залізник // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. – Режим доступу : <https://esu.com.ua/article-18053>

Євтух В. Б., Галушко К. Ю. Етногенез, поняття; схеми етногенезу як історичного процесу. Енциклопедія історії України: в 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 3 : Е–Й. К. : Наук. думка, 2005. С. 56–57. 672 с.

Зацерковний В. І. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. / В. І. Зацерковний, І. В. Тішаєв, В. К. Демидов. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 236 с.

Йолон П. Методологія. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ, 2002. С. 374. 744 с.

Йолон П. Методологія науки. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ, 2002. С. 374–376. 744 с.

Йолон П. Теорія пізнання. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ, 2002. С. 634–635. 744 с.

Історичне джерелознавство : підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. Київ : Либідь, 2002. 488 с.

Казаринова І. Н. Методология и методы библиотечных и психолого-педагогических исследований. Альбом комментированных структурно-

логических схем : учебно-методическое пособие. М. – Берлин : Директ-Медиа, 2014. 95 с.

Калакура Я. С. Державобудівнича діяльність Богдана Хмельницького: українська історіографія // Богдан Хмельницький як історична постать і літературний персонаж. Київ : Живиця, 1966. С. 151–155.

Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження : наук.-метод. посіб. К. : ВПЦ «Київський університет», 2016. 319 с.

Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза, 2012. 512 с.

Калакура Ярослав. Історіософські та історіографічні аспекти творчості Ярослава Дашкевича / Ярослав Калакура // Лицар Духу : Меморіальний збірник, присвячений професору Ярославу Дашкевичу / упоряд.: І. Гирич, А. Гречило, Н. Кіт, І. Скочиляс, А. Фелонюк, Н. Халак; НАН України, ІУАД ім. М. С. Грушевського – Львівське відділення. Львів : ІУАД, 2011. С. 39–47. 144 с. : 16 с. кольор. іл.

Кочубей Ю. М. Методологія дослідження сучасної історії у сходознавчих працях В. В. Дубровського (1897–1966). Нац. акад. наук України, Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського. Київ, 2009. № 4. С. 88–91.

Кочубей Ю. Питання методології сходознавчих досліджень у працях В. В. Дубровського (1897–1966) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. Випуск 17. К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2008. С. 389–395.

Краус Н. М. Методологія та організація наукових досліджень : навчально-методичний посібник. Полтава : Оріяна, 2012. 183 с.

Крюков В. Г. Писемні джерела Арабського халіфату про етноісторичні процеси на території України : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Київ, 2010. 519 с.

Крюков Віктор. Проблема походження терміна «рус» в історико-джерелознавчих дослідженнях / Віктор Крюков // Бахмутський шлях. № 1/2 (42/43). Луганськ, 2006. С. 101–109.

Лучик Алла. Словник еквівалентів слова української мови. К. : Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2008. 174 с.

Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології: підручник. К. : ВЦ «Академія», 2008. С. 246–247. 344 с. (Альма-матер); 2-е вид. К., 2013. 344 с.

Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України / Відп. ред. В. Г. Складенко. К. : «Академія», 2014. 544 с.

Лучик Василь. Тюркізми козацької доби в топонімії України / *Turkic Loanwords of the Cossack Era in Toponymy of Ukraine / Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500–1800) / Взаємини між Україною та Туреччиною: козацька доба (1500–1800) / International Symposium on the Relations Between Turkey and Ukraine: The Qazaq Period (1500–1800), Bildiriler, Edütörler: Volodimir Melnik, Mehmet Alpagru, Yücel Öztürk, Ferhat Turanlı, Muhammed Bilal Çelik, İstanbul, Çamlıca, 2015, s. 53–64.*

Методологія наукових досліджень у схемах, таблицях, прикладах [Текст] : навч. посіб. для студентів ВНЗ / [Г. М. Азаренкова та ін.]; за ред. д-ра екон. наук., проф. Г. М. Азаренкової; Ун-т банк. справи Нац. банку України. Київ : УБС НБУ, 2014. 223 с.

Методологія та організація наукових досліджень : навч. посібник / В. М. Михайлов [та ін.]. Х. : ХДУХТ, 2014. 200 с.

Мелков Ю. О. Навчальна програма дисципліни «Основи наукових досліджень» (для бакалаврів). К. : МАУП, 2016. 17 с.

Мусієнко В. Методологія / Історична наука: термінологічний і понятійний довідник : навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. К. : Вища шк., 2002. С. 242–243. 430 с.

Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів, ад'юнктів / за ред. А. Є. Конверського. К. : Центр учбової літератури, 2010. 352 с.

Передрієнко В. А. Взаємодія книжного і народного мовлення у староукраїнському діловому стилі другої половини XVII–XVIII ст. Магістеріум. Вип. 43. Мовознавчі студії / [упоряд.: Лучик В. В.]. 2011. С. 64–69.

Петровський М. Н. З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин у другій половині XVII століття // Ін-т рукопису Нац. бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. Х. № 14634. Україна та Схід (Збірник статей). Т. І. Штамп із надписом і датою «Видавництво Всеукраїнської Академії Наук, 15.I.1934 р.».

Півторак Г. Деякі методологічні проблеми дослідження історії української мови на сучасному етапі // Український глотогенез : матеріали Міжнародної наукової конференції / Відп. ред. В. М. Мойсієнко. Житомир : «Полісся», 2015. С. 6–19. 260 с.

Пінчук Ю. А. Петровський Микола Неонович. Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 8 : Па–Прик. К. : Наук. думка, 2011. С. 194. 520 с.

Пріцак Омелян. Походження Русі. К. : Обереги, 1997 (Київська б-ка давнього укр. письменства. Студії; Т. 3). Парал. тит. арк. англ.; Т. 2 : Стародавні скандинавські саги і Стара Скандінавія. Том II. Київ : Видавництво «Обереги», 2003. 1304 с. : іл. – Бібліогр.: с. 1170–1191.

Робоча програма навчальної дисципліни «Методологія історіографічного дослідження». Розробник: Калакура Я. С., доктор історичних наук, професор; кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Київ, 2018. 10 с.

Сегеда Сергій. Пантеон України. Монографія у 2 кн. Кн. I. Місце поховання визначних діячів української історії та культури X – початку XIX ст. Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2016. 482 с.

Словник української мови. Академічний тлумачний словник : в 11 томах. 1970–1980.

Сохань П. С. Джерелознавство історичне // Енциклопедія історії України : в 5 т. Т. 2 : Г–Д / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2003. С. 374–375.

Стельмах С. П. Методологія історії // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2009. Т. 6 : Ла–Мі. С. 621–622. 784 с. : іл. 1025.

Тарелкін Ю. П. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. / Ю. П. Тарелкін, В. О. Цикін. Суми : Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2010. 196 с.

Туранли Ф. Г. До проблеми дослідження османсько-турецьких рукописних документів з історії України / Сходознавство. Вип. 75–76. К. : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2016. С. 142–154. 208 с.

Туранли Фергад Гардашкан Оглу. Теоретична модель дослідження староукраїнських і старотурецьких рукописних документів / До 150-річчя від дня народження академіка А. Ю. Кримського : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 19–20 жовтня 2021 року). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 78–81. 270 с.

Туранли Фергад. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття) : монографія. Вид. друге, виправ. і допов. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. 622 с.

Халимоненко Г. І. Історія турецької літератури / Türk Edebiyatı Tarihi. Київ : КП «Редакція журналу “Дім, сад, город”», 2009. 544 с.

Халимоненко Григорій. Інститут козацтва: тюркського й українського. *Східний світ*. № 1. Київ, 1993. С. 108–115.

Халимоненко Гриць. Праці у п'яти томах. Т. 1. Тюркська лексична скиба українського словника : монографія. К. : Талком, 2020. 593 с.

Цехмістрова Г. С. Методологія наукових досліджень : навчальний посібник. К. : Видавничий Дім «Слово», 2008. 280 с.

Чумак Василь. Україна і Крим: спільність історичної долі. Феномен на межі Європи та Сходу. Київ : ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. 80 с.

Чумак В. А. Україна і Крим: спільність історичної долі : монографія. Вид. 2-ге, переробл. і доповн. Київ : ВПЦ АМУ, 2013. 180 с. (Розділ II : Козацька доба і Кримський ханат: від ворожнечі до взаємодії. С. 14–28; Розділ III : Україна і Крим в період наступу Російської імперії. С. 28–45).

Швець Ф. Д. Методологія та організація наукових досліджень : навчальний посібник. Рівне : НУВГП, 2016. 151 с.

Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ : Видавничий дім «KM Academia», 2006. 300 с. : іл.

Щербак В. О. Державна ідея в ранньомодерній Україні. Монографія. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. 220 с.

Юринець В. Є. Методологія наукових досліджень : навч. посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 178 с.

Aktan, Ali, Osmanlı Paleografyası ve Siyasi Yazışmalar, İstanbul, 1995: Osmanlılar İlim ve İrfan Vakfı Yayınları, 225 s., 42 tıpkıbasım vesika.

Bihusiak M., Hutsuliak O. Ukrainian Studies in the Publications of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University // Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. Series of Social and Human Sciences. 2014. Vol. 1, No. 4, p. 144–155.

Kütükoğlu, Mübahat S., Osmanlı Belgelerinin Dili, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 1998, 605 s.

Sertoğlu, Midhat, Osmanlı Tarih Lûğeti, Düzeltilmiş ve İlaveli İkinci Baskı, İstanbul, Enderun Kitapevi, 1986, 384 s.

Togan, Ahmet Zeki Velidî, Tarihte Usûl, 4-üncü Baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1985, 350 s.

Turanly F. (2019). The military cooperation between the Crimean Khanate and the Zaporozhian Host in the second quarter of the XVIIth century. *Shidnoyevropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 11, 39–55. DOI: 10.24919/2519-058x.11.170699; Web of Science-Emerging Sources Citation Index (ESCI).

Turanlı, Ferhat, “The Chyhyryn Military Campaign of the Turkish Army in Right-Bank Ukraine: Causes and Historical Consequences”, *Turkish Journal of History*, No 70, Vol. 2, İstanbul 2019, pp. 37–50, 142 p. DOI: 10.26650/TurkJHist.2019.18007; SCOPUS, Web of Science-Emerging Sources Citation Index (ESCI).

Turanly F. (2022). Sultana Haseki Hiurrem: Her Status In Topcapıy Palace and Role in the Policy of the Ottoman Porte. *Shidnoyevropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 24, 24–35. DOI 10.24919/2519-058X.24.264752; Web of Science-Emerging Sources Citation Index (ESCI).

Додаткова

Брехуненко Віктор. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. Київ : Темпора, 2014. С. 83–89. 504 с.

Гуцуляк О. Б. Українська національна ідея і пошук Книги національного буття // *Соціальна психологія*. Київ, 2008. № 3. С. 84–94.

Гуцуляк О. Б. Філософія української сутності: соціокультурні смисли алхімії національного буття. К. : Арт Економі, 2016. 256 с.; 2-е вид., стереотип. 2018. 256 с.

Дашкевич Ярослав. Українсько-турецькі політичні відносини в першій половині ХХ ст.: національний аспект // *Україна дипломатична*. Науковий щорічник. Вип. 11. Київ : Вид-во «Генеральна дирекція з

обслуговування іноземних представництв Київської міської ради», 2010. С. 354–383.

Калакура Ярослав, Туранли Фергад Гардашкан Оглу. Кам'янець-Подільська воєнна кампанія султана Мехмеда IV та гетьмана Петра Дорошенка: історіографія та джерела // Проблеми історії країн Центральної і Східної Європи : зб. наук. праць / [редкол.: В. С. Степанков (гол. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2017. Вип. 6 : На пошану професора Л. А. Коваленка. С. 161–182. 344 с.

Кіржаєв Сергій, Ульяновський Василь. Причинок до студії української орієнталістики 1920–1930-х років: незнаний збірник «Україна та Схід» // Україна в минулому. Вип. 4. Київ; Львів : Львівська обласна книжкова друкарня, 1993. С. 76–89. 228 с.

Кочубей Юрій. Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників (до проблеми літературних стереотипів) // Східний світ. 1993. № 1. С. 103.

Куранова С. І. Основи психолінгвістики : навч. посіб. К. : ВЦ «Академія», 2012. 208 с.

Лист кримського хана Іслам Гірея III до Б. Хмельницького (№ 58–59. 1652 або 1653, лютий) // Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упоряд. д-р іст. наук, професор, протоієрей УПЦ Київського Патріархату о. Юрій Мицик; ІУАД ім. М. С. Грушевського. Т. 3 (1651–1654 рр.). Ч. I. Київ, 2014. С. 76–77.

Ортайли Ільбер. Основні напрямки в османо-турецькій історіографії // Марра Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів–Київ–Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, 1996. С. 203.

Пріцак Омелян. Без сходознавства неможливо зрозуміти історію й культуру України // Східний світ. 1993. № 1. С. 5–8.

Про актуальне в методичній діяльності: думки й поради експертів: мультимедійний науково-методичний комплекс: авторський колектив / за наук. ред. проф. Т. М. Сорочан. К. : «Агроосвіта», 2017. 950 с.

Тома Наталія. Абстрактна лексика в мовосвіті Петра Могили : монографія. Тернопіль : Астон, 2014. 216 с.

Туранли Ф. Архівні документи до історії України: проблема методології дослідження / Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 53. Львів, 2011. С. 55–65.

Туранли Ф. Методологічні проблеми дослідження османської історії // Матеріали міжнародної наукової конференції «Спадщина Омеляна Пріцака і сучасні гуманітарні науки» (28–30 травня 2008 р.). Національний університет «Києво-Могилянська академія». К. : Видавництво Аратта, 2009. С. 269–281.

Туранли Ф. Османсько-тюркська палеографія у контексті розвитку писемності // Магістеріум (НаУКМА). Мовознавчі студії, 2009. № 37. С. 90–92.

Туранли Ф. Г. Постпандемічний період розвитку міжнародних відносин України: східний вектор // Сучасні міжнародні відносини: актуальні проблеми теорії і практики; Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції / Факультет міжнародних відносин Національного авіаційного університету; за загальною редакцією Ю. О. Волошина. Наукове видання. Том І. Київ : НАУ, 2020. С. 41–51. 294 с.

Фаизов Сагид. Тугры кримського ханського двора XVII – начала XVIII ст. в протоколе и художественной структуре грамот ханов и принцев // Марра Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів–Київ–Нью-Йорк, 1996. С. 427–434.

Ясь О. В. Порівняльно-історичний метод у дослідницьких практиках Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. 2012. № 2. С. 133–158.

Aktan, Ali, Osmanlı Paleografyası ve Siyasi Yazışmalar, İstanbul, 1995: Osmanlılar İlim ve İrfan Vakfı Yayınları, 225 s., 42 tıpkıbasım vesika.

Develliođlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneyçal, 11. Baskı, Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları, 1993, 1195 s.

Ferhat Gardaşkanoglu [Turanlı], Osmanlı – Ukrayna münasebetleri, Tarih ve Medeniyet, Sayı: 13, İstanbul, 1995, s. 43–45.

Magocsi P. R. A History of Ukraine. Toronto, University of Toronto Press Inc., 1996, 784 p.

Omeljan Pritsak, Rusların Kökeni, Omelyan Pritsak Armađanı (A tribute to Omeljan Pritsak), Editörler: Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Doç. Dr. Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi Yayını Nu : 51, Türkiye 2007, s. 41–97 (Zaporog Kazakları Hakkında, Bk.: s. 90–97).

Интернет-ресурси

<https://esu.com.ua>

<https://mon.gov.ua>

<http://zakon.rada.gov.ua>

<https://elib.nlu.org.ua>

<http://sum.in.ua>

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абстрагування – нехтування деякими властивостями та зв'язками об'єкта з одночасним зосередженням уваги на властивостях та зв'язках об'єкта, які є предметом наукового дослідження¹⁵⁵.

Академічна доброчесність є одним з головних засад наукового дослідження та правильною системою його організації та ведення, становить «сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень»¹⁵⁶.

Аксіоматичний метод – метод теоретичного пізнання та побудови наукової теорії, згідно з яким деякі її твердження приймаються як вихідні аксіоми, без доведень, а всі інші виводяться з останніх шляхом міркування згідно з певними логічними правилами¹⁵⁷.

Аналіз – це поділ об'єкта на складові частини (сторони, ознаки, властивості, відношення та ін.) з метою їх поглибленого вивчення. Видами аналізу є механічний поділ; визначення динамічного складу; виявлення форм взаємодії елементів цілого; знаходження причин явищ; виявлення рівня знання та його структури тощо. Різновидом аналізу є поділ на класи (множини) предметів та на їхні підкласи – класифікація та періодизація¹⁵⁸.

Аналогія – спосіб отримання знань про менш вивчений (менш доступний для дослідження, менш наочний) об'єкт на основі розгляду більш вивченого об'єкта (моделі), а результати відповідного вивчення

---

¹⁵⁵ Зацерковний В. І. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. / В. І. Зацерковний, І. В. Тішаєв, В. К. Демидов. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. С. 62.

¹⁵⁶ Розширений глосарій термінів та понять ст. 42 «Академічна доброчесність» Закону України «Про освіту» (від 5 вересня 2017 р.) – Режим доступу : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/2018/10/25/glyusariy.pdf>; Закон України «Про Освіту». Стаття 42 «Академічна доброчесність» – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/page3>

¹⁵⁷ Тарелкін Ю. П. Назв праця. С. 27, 119; Швець Ф. Д. Методологія та організація наукових досліджень : навчальний посібник. Рівне : НУВГП, 2016. С. 26.

¹⁵⁸ Назв. праця / за ред. А. Є. Конверського. С. 30.

переносяться на менш вивчений об'єкт шляхом порівняння двох об'єктів. Порівняння – пізнавальна операція, що лежить в основі суджень про подібність або відмінність об'єктів. За допомогою порівняння виявляються якісні та кількісні характеристики предметів. Порівняти – значить зіставити один об'єкт з іншим з метою виявлення їхнього співвідношення. Найпростіший і важливий тип відносин, які виявляються шляхом порівняння – це відносини тотожності та відмінності. Порівняння є основою такого логічного прийому, як аналогія, і служить вихідним пунктом порівняльно-історичного методу. Це метод, за допомогою якого шляхом порівняння виявляється загальне та особливе в історичних та інших явищах, досягається пізнання різних ступенів розвитку одного і того самого явища або різних співіснуючих явищ. Цей метод дозволяє виявляти й зіставляти рівні розвитку досліджуваного явища, наявні зміни, визначати тенденції розвитку¹⁵⁹.

Аргумент – це підстава, доказ, які наводяться для обґрунтування, підтвердження чого-небудь¹⁶⁰.

Версія (латин. *versio* – видозміна) – одне з декількох відмінних один від одного можливих пояснень визначеної ситуації, якої-небудь події. Версія, підтверджена фактами, стає *вірогідністю*¹⁶¹.

Гіпотеза (латин. *hypothesis* – основа, припущення) – особлива форма розвитку наукових знань, один із способів пізнавальної діяльності людини; є імовірним, обґрунтованим науковим припущенням, котре пояснює мотиви певних явищ дійсності, достовірність яких сучасною наукою не перевірена, але роз'яснює їх, котрі не були висвітлені до теперішнього часу; зокрема вона є результатом глибокого усвідомлення теоретичних праць і досвіду практичної діяльності у певній галузі науки¹⁶².

---

¹⁵⁹ Бірта Г. О. Методологія і організація наукових досліджень. [текст]: навч. посіб. / Г. О. Бірта, Ю. Г. Бургу. К.: «Центр учбової літератури», 2014. С. 28.

¹⁶⁰ Словник української мови: в 11 томах. Том 1, 1970. С. 57. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/argument>

¹⁶¹ Тарелкін Ю. П. Назв.праця. С. 157.

¹⁶² Юринець В. Є. Назв.праця. С. 14–15.

Гіпотетичний метод – метод, застосування якого починається з формулювання певного судження про причину, що викликала відомий нам наслідок, котрий іменують *гіпотезою*, і подальших умовиводів, за допомогою яких висунуто гіпотезу або підтверджують, або спростовують ¹⁶³.

Глотогенез – еволюційний процес становлення мови, а також є важливим чинником етногенезу ¹⁶⁴.

Глотогонія – досліджує походження і розвиток мови ¹⁶⁵.

Глотохронологія – галузь порівняльно-історичного мовознавства, зокрема компаративістики, котра досліджує процес мовних змін, зосібна визначає ступінь давності виникнення та розвитку ¹⁶⁶.

Дедукція – метод пізнання, за допомогою якого на основі загального логічним шляхом із необхідністю виводиться нове знання про окреме. На противагу *індукції*, тут відбувається сходження від загального до одиничного. За допомогою цього методу окреме пізнається на основі знання загальних закономірностей. Сутність дедукції полягає у використанні загальних наукових положень для дослідження конкретних явищ. У процесі пізнання індукція та дедукція нерозривно пов'язані між собою, хоч на певному рівні наукового дослідження одна з них переважає. При узагальненні емпіричного матеріалу й висуванні гіпотези провідною є *індукція* ¹⁶⁷.

Джерелознавство історичне – спеціальна історична дисципліна, в межах якої розробляється теорія та методика виявлення, вивчення й використання різноманітних писемних історичних джерел, зокрема методи визначення вірогідності походження відповідних джерел і достовірності їхнього інформаційного наповнення ¹⁶⁸.

---

¹⁶³ Швець Ф. Д. Назв. праця. С. 26.

¹⁶⁴ Дрогомирецький П. П. Назв. праця. С. 107.

¹⁶⁵ Там само.

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ Назв. праця / за ред. А. Є. Конверського. С. 12–14, 32–33.

¹⁶⁸ Сохань П. С. Назв. праця. С. 374–375.

Діалектика – метод пізнання природи, суспільства та мислення, розглянута в єдності з логікою й теорією пізнання. Діалектика є фундаментальним науковим принципом дослідження багатопланової й суперечливої дійсності в усіх її проявах. Як нами було зазначено вище, такий підхід дає змогу обґрунтовувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, тривалу суперечність між сутністю та явищем, змістом і формою, об'єктивність в оцінюванні дійсності ¹⁶⁹.

Документ – діловий папір, що засвідчує певний юридичний факт, підтверджує право на що-небудь, служить доказом чого-небудь ¹⁷⁰.

Емпіричне знання – наукове знання, отримане з досвіду, шляхом спостереження та експериментально. Результати такого знання фіксуються органами чуття або приладами, які їх замінюють, і дають уявлення про якість й зв'язки між досліджуваними явищами. Ці уявлення викладаються у вигляді *понять, категорій, знакових систем* ¹⁷¹.

Етногенез – це поняття (плем'я, народ, народження, походження) є похідним від поняття «етнос», використовується з метою визначення еволюції соціальних, духовних, культурних і природних чинників, зосібна побутового життя, що зумовлюють виникнення, формування й розвиток народу. Відомі три основні гіпотези українського етногенезу: 1) трипільсько-арійська, 2) ранньосередньовічна і 3) пізньосередньовічна ¹⁷². Важливим є те, що у вивченні етногенезу, поряд з мовою, як однією з помітних особливостей людини, необхідно врахування й таких властивих елементів, як «...барва зверхнього тілесного вкриття, волосся, очей, зріст, пропорції та форми ріжних частин тіла, а особливо кістяка. Уважне вивчення цих ознак виказало, що вони не тільки індивідуальні, але й

---

¹⁶⁹ Див. прим. 21.

¹⁷⁰ Словник української мови: в 11 томах. Том 2, 1971. С. 356. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/dokument/>

¹⁷¹ Назв. праця / за ред. А. Є. Конверського. С. 17.

¹⁷² Етногенез / В. П. Капелюшний, В. Д. Баран, Л. Л. Залізник // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. – Режим доступу : <https://esu.com.ua/article-18053>

передаються в спадщину, не змінюються на протязі багатьох тисячоліть, а тому, як найсталіші, можуть бути справжніми певними *расовими* ознаками»¹⁷³. Це важливо для дослідження у відповідній галузі науки, зокрема студіювання етнографічних особливостей українського етно- і глотогенезу.

Етнос – це поняття (плем'я, народ) вживається для позначення сталої групи людей, котра історично утворювалася і усвідомлює свою єдність та спільні характерні риси, також дотична до поняття «народ» у повсякденному розумінні цього слова¹⁷⁴.

Зіставний метод – система наукових прийомів для систематичного порівняння об'єктів, явищ на підставі встановлення між ними еквівалентності, зосібна для синхронного порівняльного дослідження двох або кількох мов¹⁷⁵.

Ідеалізація, або формалізація – логічне моделювання понять про ідеальні об'єкти, які насправді не існують, але в реальному світі є їхні прообрази¹⁷⁶.

Ідея – поняття, яке означає якісний розвиток певної думки за межі інформації, отриманої лише за допомогою органів почуття. Розвиток науки відбувається таким чином, що в ній завжди накопичуються ідеї, які не мають пояснення з позиції існуючих теорій¹⁷⁷.

Індукція – логічний прийом дослідження, який полягає в узагальненні результатів спостережень і експериментів шляхом розвитку певної думки від одиничного до загального. Це метод наукового пізнання, коли на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне. Це спосіб

---

¹⁷³ Євтух В. Б., Галушко К. Ю. Етногенез, поняття; схеми етногенезу як історичного процесу. Енциклопедія історії України: в 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 3 : Е–Й. К. : Наук. думка, 2005. С. 56–57; Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. К. : Мистецтво, 1995. С. 7, 39–218.

¹⁷⁴ Головка В. В. Етнос. Назв. енциклопедія. С. 65–66. Про це див.: попередній термін – Етногенез.

¹⁷⁵ Дрогомирецький П. П. Назв. праця. С. 108.

¹⁷⁶ Назв. праця / за ред. А. Є. Конверського. С. 33.

¹⁷⁷ Назв. праця / за ред. А. Є. Конверського. С. 12–14, 32.

мисленого сходження від одиничних суджень (знань) до загальних; міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висунутого припущення чи гіпотези. В реальному пізнанні індукція завжди виступає в єдності з дедукцією, вона органічно пов'язана з останньою¹⁷⁸.

Історичний метод – спосіб дослідження об'єктів, процеси і явища в яких розглядаються в хронологічному порядку¹⁷⁹.

Історія мови – наука, що студіює еволюцію становлення, головні тенденції історичного розвитку окремої мови¹⁸⁰.

Історіографія – галузь знань, що має свій, тільки їй властивий предмет дослідження, яким вона відрізняється від інших наук. Із предметом дослідження тісно пов'язаний об'єкт пізнання, яким у найширшому вигляді є історик, історія, історичні знання, історіописання, історичні праці. Визначення предмета й об'єкта будь-якого історіографічного дослідження – ключова теоретична та методологічна проблема, розв'язання якої потребує значних інтелектуальних зусиль, усе і має важливе значення для історіографічної практики¹⁸¹.

Історіософія – цей термін органічно складається з двох грецьких слів – *historia* та *sofia* і означає історію як реальний і об'єктивний процес розвитку природи і людського суспільства в часовому вимірі та як науку, що вивчає цей багатоплановий процес, охоплюючи минуле етносу, нації, людства в усьому його розмаїтті. Слово *sofia* означає «премудрість, мудрість, майстерність». Отже, термін «історіософія» в найпопулярнішій формі можна визначити як «мудрість історії»¹⁸².

Компаративістика – галузь мовознавства, котра в порівняльно-історичному аспекті вивчає споріднені мови й дослідження зв'язків,

---

¹⁷⁸ Бірта Г. О. Назв. праця. С. 35–36.

¹⁷⁹ Швець Ф. Д. Назв. праця. С. 26.

¹⁸⁰ Дрогомирецький П. П. Назв. праця. С. 109.

¹⁸¹ Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження : наук.-метод. посіб. К. : ВПЦ «Київський університет», 2016. С. 174–175.

¹⁸² Калакура Я. С. Назв. праця. С. 65–66.

спорідненості й аналогії різних національних літературних мотивів, сюжетів та стилів ¹⁸³.

Концепція (латин. *conceptio*) – система поглядів, розуміння явищ або процесів, спосіб їх осягнення, тлумачення; основна ідея будь-якої теорії, головний задум; ідея чи план нового, логічного розуміння; конструктивний принцип різновидів людської діяльності ¹⁸⁴.

Логіка наукового дослідження – це поняття представляє собою сукупність таких складових, як пізнавальні завдання, структура інформації (перелік її видів та їхніх взаємозв'язків), необхідна для одержання остаточного рішення, засоби збирання й підготовки цієї інформації, процедури постановки завдань, пошуки їх вирішення та отримання результатів ¹⁸⁵.

Метод дослідження – спосіб застосування старого знання для здобуття нового знання, є засобом отримання *наукових фактів* ¹⁸⁶.

Методологія – (латин. *methodologia*, що означає «шлях, дослідження, спосіб пізнання, вчення»; турец. *metod bilgisi, yöntem bilimi*) – застосування методів дослідження для досягнення визначеної мети, зосібна наука про вдосконалення загальних методологічних принципів для створення нових методів здійснення наукових досліджень, які складаються з двох головних принципів: *аналізу* та *синтезу* ¹⁸⁷.

Мовна сім'я – сукупність мов, утворених від однієї прамови, групи споріднених мов, теоретично реконструйована на основі порівняння мовних фактів ¹⁸⁸.

---

¹⁸³ Дрогомирецький П. П. Назв. праця. С. 109.

¹⁸⁴ Азаренкова Г. М. Назв. праця. С. 30–31.

¹⁸⁵ Назв. праця / за ред. А. Є. Конверського. С. 42.

¹⁸⁶ Зацерковний В. І. Назв. праця. С. 53.

¹⁸⁷ Стельмах С. П. *Методологія історії* // *Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2009. Т. 6 : Ла–Мі. С. 621–622.; Ahmet Zeki Velidî Togan, Tarihte Usûl, 4-üncü Baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1985, s. 28–35.*

¹⁸⁸ Дрогомирецький П. П. Назв. праця. С. 109.

Моделювання – спосіб вивчення об’єкта (оригіналу) шляхом створення його копії (моделі), яка замінює оригінал і має подібні сторони й властивості. Моделювання – це метод дослідження об’єктів, процесів і явищ на їхніх моделях, який полягає в заміні досліджуваного об’єкта його аналогом, за яким перевіряються характеристики оригіналу. Сутність моделювання полягає в заміні об’єктів, які важко вивчати, відповідними спеціально створеними зручними моделями. Наприклад, можна моделювати ґрунт, рослинні клітини, окремі органи. Розрізняють моделювання структури об’єкта і моделювання його поведінки, тобто процесів, які відбуваються в об’єкті досліджень ¹⁸⁹.

Наука – система знань, об’єктивних законів природи, суспільства, мислення, що виражається у точних категоріях і має певну структуру ¹⁹⁰.

Наукові факти – відображенні у свідомості дослідника факти дійсності, що перевірені, усвідомлені та зафіксовані мовою науки як емпіричні судження ¹⁹¹.

Об’єкт дослідження – методологічна характеристика дослідження; процес чи явище, що породжує проблемну ситуацію й обране для вивчення ¹⁹².

Порівняльно-історичний метод – ґрунтується на порівнянні та визначенні співвідношень між досліджуваними предметами та явищами, а також сукупність прийомів історично-генетичного дослідження мовних сімей і груп для встановлення закономірностей їх розвитку ¹⁹³.

Порівняльно-історичне мовознавство – лінгвістичний напрям, який досліджує мови для встановлення їхньої спорідненості та вивчення історичного розвитку споріднених мов ¹⁹⁴.

---

¹⁸⁹ Зацерковний В. І. Назв. праця. С. 83–85; Тарелкін Ю. П. Назв. праця. С. 119.

¹⁹⁰ Юринець В. Є. Назв. праця. С. 4.

¹⁹¹ Швець Ф. Д. Назв. праця. С. 34.

¹⁹² Тарелкін Ю. П. Назв. праця. С. 172.

¹⁹³ Дрогомирецький П. П. Назв. праця. С. 110.

¹⁹⁴ Дрогомирецький П. П. Назв. праця. С. 110.

Практика – досвід і факти є джерелом, основою пізнання дійсності, а практика – критерієм істинності теорії й є рушійною силою наукового пізнання; представляє науці фактичний матеріал, котрий потребує теоретичного усвідомлення і обґрунтування, які створюють необхідну основу розуміння сутності подій та явищ дійсності; практика є результатом живого споглядання, а від нього – абстрактне мислення, що складає основну функцію наукової діяльності ¹⁹⁵.

Принцип (латин. *principium* – «основа, першооснова») – це навчання, система вихідних, основних вимог до нього, виконання яких забезпечує ефективне здійснення завдань навчання і розвитку особистості. Головна ідея, основне початкове положення теорії, вчення, науки ¹⁹⁶.

Реконструкція – побудова, відтворення чого-небудь з метою поліпшення, удосконалення, впорядкування, зокрема мовних одиниць за допомогою порівняльно-історичного методу ¹⁹⁷.

Синтез – не довільне, еkleктичне поєднання розрізнених частин, «шматочків» цілого, а діалектична єдність з виділенням сутності ¹⁹⁸.

Суб'єкт дослідження – носій суб'єктивного, зовні об'єктивованого; людина, яка пізнає зовнішній світ (об'єкт) і впливає на нього у своїй практичній діяльності. Суб'єкт дослідження потребує особливої підготовки, а саме володіння засобами наукового дослідження, вивчає прийоми та методи оперування тими засобами; дослідник, котрий здійснює фундаментальні та прикладні наукові студювання і отримує наукові відповідні результати, є основним суб'єктом наукової та науково-технічної діяльності ¹⁹⁹.

---

¹⁹⁵ Швець Ф. Д. Назв. праця. С. 12–13; Тарелкін Ю. П. Назв. праця. С. 175.

¹⁹⁶ Зацерковний В. І. Назв. праця. С. 53.

¹⁹⁷ Дрогомирецький П. П. Назв. праця. С. 111.

¹⁹⁸ Назв. праця / за ред. А. Є. Конверського. С. 30.

¹⁹⁹ Зацерковний В. І. Назв. праця. С. 10, 39–88; Тарелкін Ю. П. Назв. праця. С. 180; Швець Ф. Д. Назв. праця. С. 22–146.

Tevârîh, Târih (османсько-турец.) – «текст, документ, пам'ятка; літопис, літописець, хроніст», тобто словесний твір, у якому фіксовані конкретні історичні події²⁰⁰.

Теоретична модель (у дослідженні) – це поняття означає певний чіткий фіксований зв'язок між складовими елементами, що припускає визначену структуру та відображує внутрішні, істотні відносини реальності. Виступає як модель сутнього (тобто реального, різноманітних проявів буття)²⁰¹.

Теоретичне дослідження – вид наукового дослідження, яке виокремлюється за рівнем знання і пов'язане з одержанням теоретичного знання, розробкою загальної чи спеціальної теорій²⁰².

Теорія (латин. *theoria* – «спостереження, дослідження») – вища форма наукового мислення, система понять, категорій, законів, які відображують істотні властивості, зв'язки та відносини між предметами дійсності. Теорія є основним структурним елементом науки, пов'язуючи в єдине ціле факти, проблеми, гіпотези, методи пізнання тощо, і виникає на основі спостережень, експериментів, опису, класифікації й узагальнення виявлених фактів. Теорія означає не лише констатацію фактів та їхній опис, але й пояснення, осмислення цих фактів у всій системі відповідної науки. Сутність теорії полягає в достовірному узагальненні фактів, у виявленні на основі випадкових явищ необхідність, закономірність, а на основі одиничного – загальне, здійснюючи таким чином певні передбачення²⁰³.

---

²⁰⁰ Ferit Devellioğlu, aynı eser, s. 790, 1034, 1099. Зокрема про етимологію терміна «історія» (латин. *istoria*) див.: Ahmet Zeki Velidî Togan, Tarihte Usûl, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1985, s. 2; Туранли Фергад. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття): монографія. Вид. друге, виправ. і допов. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. С. 151–152.

²⁰¹ Тарелкін Ю. П. Назв. праця. С. 182; Швець Ф. Д. Назв. праця. С. 61.

²⁰² Швець Ф. Д. Назв. праця. С. 36, 147; Тарелкін Ю. П. Назв. праця. С. 182; Зацерковний В. І. Назв. праця. С. 51–52.

²⁰³ Швець Ф. Д. Назв. праця. С. 36, 147; Тарелкін Ю. П. Назв. праця. С. 182; Зацерковний В. І. Назв. праця. С. 51–52.

Теорія пізнання – вчення про джерела й основні закономірності пізнавального процесу, про форми й методи осягнення людиною оточуючого світу; синоніми: *гносеологія* (від лат. *gnosis* – «знання» та *logos* – «поняття, навчання»); *епістемологія* (від грецьк. *ἐπιστήμη*, «знання»; *λόγος*, «вчення») ²⁰⁴. Зокрема, вона є галуззю філософського знання, наукою, котра досліджує закони, форми та засоби отримання об'єктивного знання про реальний світ. У цьому контексті реальна практика є безпосереднім предметом вивчення теорії пізнання, зосібна наукового й донаукового пізнання світу, «...досвід проведення наукових досліджень, історичний процес розвитку науки, відношення людського знання до об'єктивної дійсності та його зв'язок з практичною діяльністю людини і суспільства» ²⁰⁵. Варто зазначити, що основним методом теорії пізнання є «...ідеальне розумове відтворення предмета вивчення у відповідних категоріальних структурах. На цій основі Т.[еорія] п.[ізнання] здійснює раціональну реконструкцію процесу пізнання, накреслює оптимальні шляхи досягнення об'єктивної істини, розробляє продуктивні способи систематизації знання і його обґрунтування, формулює критерії істини, визначає найефективніші способи його практичного використання» ²⁰⁶. Щодо основних категорій теорії пізнання в згаданому філософському енциклопедичному словнику зазначається: «...суб'єкт у сукупності з його пізнавальними здатностями (відчуття, сприймання, уявлення, уява, пам'ять, мислення, розум) та об'єкт як данність суб'єктивної і об'єктивної реальності; пізнавальна діяльність як взаємодія суб'єкта і об'єкта, застосування пізнавальних здатностей для осягнення об'єкта; метод як сукупність пізнавального інструментарію; знання в його теоретичних і практичних формах; істина як безпосередня мета будь-якої пізнавальної дії; досвід як нагромаджена індивідуальна та суспільно-історична

²⁰⁴ Швець Ф. Д. Назв. праця. С. 36, 147; Тарелкін Ю. П. Назв. праця. С. 182; Зацерковний В. І. Назв. праця. С. 51–52.

²⁰⁵ Йолон П. Теорія пізнання. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ, 2002. С. 634.

²⁰⁶ Там само.

практика»²⁰⁷. Теорія пізнання спирається на такі дисципліни, як історіософія, історична географія, логіка, методологія науки, філософія науки, феноменологія та ін. Отже, вона, разом зі спорідненими дисциплінами, у методології наукового дослідження має неабияке значення для здобуття нового об'єктивного знання про навколишній світ.

Термін (латин. *terminus* – «межа, границя») – це слово або сполучення слів, що точно позначає наукове поняття і має дефініцію. Наукові поняття позначаються спеціальними словами – термінами; вони складають основу наукової мови, можуть бути зрозумілими через дефініцію, тобто коротке логічне визначення, що позначає суттєві очевидні ознаки предмета або значення поняття, тобто зміст та межі²⁰⁸.

Узагальнення – фіксування загальних ознак та властивостей певного виду об'єктів, перехід від одиничного до загального; це метод аналізу, коли виокремлюються особливості предмета: колір, сутність, вартість тощо. Згідно із цим принципом, кожна з відповідних особливостей розглядуваного предмета має вирізнятися та вивчатися окремо, а результати здійсненого дослідження потім синтезуються в конкретний образ, який і розкриває сутність та перспективи розвитку предмета вивчення. Наукове дослідження є узагальненням реальності, сумою знань. Узагальнення відбувається шляхом абстрагування при утворенні понять, суджень, теорії²⁰⁹.

Факт (латин. *factum* – «зроблене, що вчинилося») – будь-який незалежний від спостерігача стан дійсності чи подія, що здійснилася. Наукові факти – це відображені свідомістю факти дійсності, разом з тим неухильно перевірені, осмислені та зафіксовані у вигляді емпіричних суджень²¹⁰.

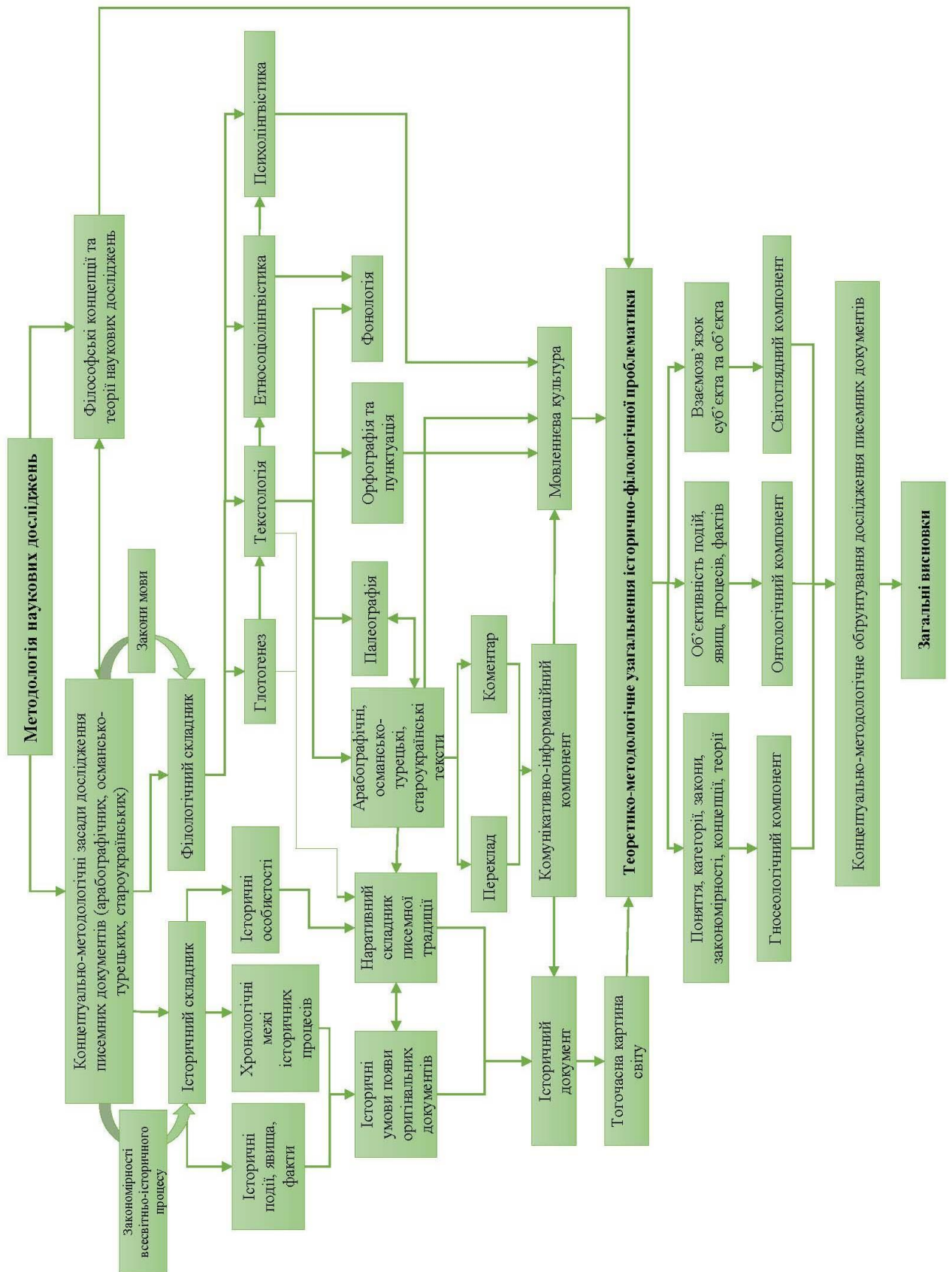
²⁰⁷ Йолон П. Назв. праця. С. 634–635.

²⁰⁸ Бірта Г. О. Назв. праця. С. 64–66; Тарелкін Ю. П. Назв. праця. С. 182. Швець Ф. Д. Назв. праця. С. 147.

²⁰⁹ Бірта Г. О. Назв. праця. С. 5–6; Тарелкін Ю. П. Назв. праця. С. 182. Швець Ф. Д. Назв. праця. С. 93.

²¹⁰ Швець Ф. Д. Назв. праця. С. 34, 131–132, 147; Бірта Г. О. Назв. праця. С. 38–42; Тарелкін Ю. П. Назв. праця. С. 184.

Схематичне відображення нової теоретичної моделі дослідження

ДОДАТКИ

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультете гуманітарних наук

ПРОГРАМА

навчальної дисципліни

«Методологія наукових досліджень»

(____/____ н. р.)

Упорядник / викладач: *Туранли Ф. Г.* – доктор історичних наук,
професор кафедри загального і слов'янського мовознавства

Затверджено на засіданні кафедри загального і слов'янського
мовознавства

Протокол № ____ від «__» _____ р.

Відомості про розподіл навчальних годин

Методологія наукових досліджень: 90 годин, 18 лекцій, 10 семінарів,
62 год. сам. роб., 2 год. на тиждень, 3 кредити, іспит.

Обсяг годин – 37.50

Лекційні: 18 г.

Семінари: 10 г.

Письмові роботи: 4.5 г.

Консультації: 2 г.

Форма контролю – екзамен (2.3 г.)

Всього: 37.50 г.

Кредитів ЄКТС (1 кредит = 36 г.) ~ = 1.05

Галузь знань: 03 – гуманітарні науки

Спеціальність: 035 – філологія

Освітньо-кваліфікаційний рівень: магістр

Форми навчання – денна

Мова навчання – українська

Статус дисципліни – обов'язкова

Навчальний рік – ____/____

Зміст

- I. Пояснювальна записка
- II. Структура навчальної дисципліни: тематичний план лекцій і семінарських занять
- III. Семінарські заняття
- IV. Питання для самоконтролю
- V. Самостійна робота: методичні рекомендації
- VI. Теми письмових робіт
- VII. Основна література
- VIII. Додаткова література
- IX. Форми та методи контролю
- X. Критерії оцінювання знань і вмінь студентів, умови визначення навчального рейтингу

Додатки

- I. Поточний контроль з навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень»
- II. **Перелік питань** для підготовки **до складання іспиту** з навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень»
- III. Зразок залікового завдання з навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень»
- IV. Порядок перерахунку рейтингових показників нормованої 100-бальної університетської шкали оцінювання в національну шкалу та ECTS

I. ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Мета і завдання вивчення навчальної дисципліни «*Методологія наукових досліджень*» в освітній програмі передбачає комплексне вивчення предмету, який викладається студентам-магістрам, полягає у вивченні теоретичних засад навчальної дисципліни. Зокрема, сформувати у студентів-магістрів цілісні теоретичні знання та практичні навички з методології наукових досліджень, сприяти опануванню ними сучасними засобами наукового пізнання, зокрема інтерпретацією староукраїнських та арабографічних осамнсько-турецьких текстів. Всебічному вивченню названого навчального курсу слугуватиме самостійна робота студентів-магістрів, знання відповідної методології, постійна систематична робота з різноманітною науковою літературою, писемними джерелами інформації для вивчення запропонованої дисципліни: архівними документами, літописними творами, навчальними посібниками та підручниками, енциклопедіями, довідниками, статистичними збірками, монографіями та статтями, картографічною інформацією, періодичними виданнями, науково-популярною літературою, Інтернет ресурсів.

Предметом навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень» є тенденції розвитку теоретичних засад наукового вивчення, їх зв'язок із розвитком соціальних і гуманітарних наук. Вивчення названої дисципліни в результаті допоможе студентам-магістрам швидко адаптуватися до практичного здійснення дослідження, зокрема в галузі історичної та лінгвістичної науки.

У результаті вивчення зазначеної дисципліни студенти повинні знати аналізувати проблемні питання із застосуванням порівняльно-зіставного методу наукового дослідження аналізу писемних джерель.

Уміти визначати особливості досліджуваних текстів, а також рівень здобутого знання має бути достатньою для вирішення студентами-магістрами завдань професійної діяльності за визначеною освітньою

програмою. Також вміти створювати та редагувати наукові тексти: монографії, статті, рецензії, огляди, біографічні нариси про видатних постатей; презентувати і захищати виконані проекти, зокрема кваліфікаційні, впроваджувати їх результати.

Володіти базовими знаннями, навичками і методами дослідної роботи, їх специфікою у здійсненні наукових студій.

II. ЛЕКЦІЙНІ ЗАНЯТТЯ

Мета і завдання лекційних занять. Лекції з дисципліни «*Методологія наукового дослідження*» передбачають систематизований і структурований виклад програмного матеріалу і мають на меті формування у студентів-магістрів базового рівня знань з дисципліни, а також спрямування їх самостійних зусиль щодо засвоєння предмета.

Особливості проведення лекційних занять полягає у застосування міждисциплінарного наукового методу для комплексного вивчення зазначеної дисципліни.

План лекційних занять

Заняття 1

Методологія наукових досліджень

1. Концепт методології наукових досліджень.
2. Історія, актуальність і наукова проблема.
3. Мета, завдання, предмет навчальної дисципліни.

Джерела для вивчення зазначеної теми див. «Основна література»

Заняття 2

Концепція наукових досліджень

в структурі гуманітарної науки: історичної та лінгвістичної

1. Сутність методології наукових досліджень як спеціальної галузі гуманітарних наук.
2. Українська концепція методології наукових досліджень.
3. Структура методології наукових досліджень та її міждисциплінарні зв'язки.

Джерела для вивчення зазначеної теми див. «Основна література»

Заняття 3

Теоретично-методологічні та історичні засади навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень»

1. Теоретико-методологічна, пізнавально-аналітична, світоглядна та інші функції методології наукових досліджень.
2. Теоретичні засади та історіософія наукового пізнання. Методологічне підґрунтя наукового пізнання.
3. Періодизація та історично-культурний ареал наукового дослідження.

Джерела для вивчення зазначеної теми див. «Основна література»

Заняття 4

Види текстів і специфіка методів їх наукового вивчення

1. Визначення різновиду жанрів і класифікація текстів.
2. Класифікація, систематизація та узагальнення наукової інформації.
3. Застосування відповідних методів опрацювання текстів у науково-дослідницькій роботі.

Джерела для вивчення зазначеної теми див. «Основна література»

Заняття 5

Староукраїнські рукописні документи: особливості та методи вивчення

1. Еволюція української літературної мови.
2. Особливості стильового розвитку української літературної мови, зокрема наукового.
3. Функціонування староукраїнської ділової мови в козацько-гетьманській Україні.

4. Еволюція староукраїнської мови в інструментарії сучасних комунікацій.

Джерела для вивчення зазначеної теми див. «Основна література»

Заняття 6

Арабографічні османсько-турецькі рукописні документи: особливості та методи вивчення

1. Еволюція писемності в контексті розвитку турецької літературної мови.

2. Особливості написання старотурецьких текстів. Стиль письма *Hatt-î Dîvân-î*. Застосування відповідних методів опрацювання османсько-турецьких писемних джерел.

3. Проблеми і методи вивчення турецької мови та історії на сучасному етапі розвитку тюркології в Україні.

Джерела для вивчення зазначеної теми див. «Основна література»

Заняття 7

Особливості методики написанням наукових статей, монографій, підручників, посібників тощо

1. Види наукових публікацій.
2. Способи оприлюднення результатів наукових досліджень.
3. Застосування програми Microsoft Word та інших видів комп'ютерних технологій для оформлення наукових робіт.

Джерела для вивчення зазначеної теми див. «Основна література»

Заняття 8

Загальна характеристика видів кваліфікаційних робіт

та вимог до них

1. Загальна характеристика видів кваліфікаційних робіт.
2. Реферати, курсові та кваліфікаційні роботи освітньо-кваліфікаційних рівнів бакалавра.
3. Дослідження тем кваліфікаційних роботи.
4. Завершальний етап оформлення курсової й кваліфікаційної робіт.

Джерела для вивчення зазначеної теми див. «Основна література»

Заняття 9

Послідовність виконання кваліфікаційних робіт освітньо-кваліфікаційних рівнів бакалавра і магістра.

Способи апробації результатів

1. Форми та засоби апробації результатів наукових досліджень.
2. Методика визначення сутності та новизни результатів дослідницької роботи.
3. Завершальний етап роботи над рукописом.
4. Суспільне визнання результатів наукової праці та апробація результатів.
5. Підготовка до захисту кваліфікаційної робіт.
6. Оприлюднення та публічний захист наукових праць.

Джерела для вивчення зазначеної теми див. «Основна література»

III. СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

Мета і завдання семінарських занять з дисципліни «Методологія наукових досліджень» передбачають обговорення студентами питань, визначених робочою навчальною програмою, і мають на меті закріплення і поглиблення знань предмета, здобутих під час лекційних занять і самостійної роботи; прищеплення навичок аналізу конкретних тем і проблем; розкриття їх теоретичного змісту і практичного значення; ведення фахової дискусії тощо.

Зміст семінарських занять

Семінарські заняття з дисципліни передбачають такі форми аудиторної роботи:

- розгляд і обговорення теоретичного матеріалу у відповідності до визначеного плану;
- заслуховування й обговорення тематичних доповідей;
- презентацію індивідуальних завдань, виконаних студентами-магістрами;
- проведення диспутів;
- контрольні тематичні опитування;
- виконання тематичних контрольних робіт;
- розв'язання тематичних тестів.

План семінарських занять

Заняття 1

Концепція наукових досліджень

в структурі гуманітарних наук: історичної та лінгвістичної

1. Сутність методології наукових досліджень як спеціальної галузі гуманітарних наук.

2. Поняття «українська концепція» методології наукових досліджень.

3. Структура методології наукових досліджень та її міждисциплінарні зв'язки.

4. Принцип антропоцентричності в науковому дослідженні.

5. Проблеми вивчення української історії та мови.

Основна література:

Бездрабко В. В. Методологія історії // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2013. Т. 10 : Т–Я. С. 45–47. 784 с. : іл.

Бірта Г. О. Методологія і організація наукових досліджень. [текст] : навч. посіб. / Г. О. Бірта, Ю. Г. Бургу. К. : «Центр учбової літератури», 2014. 142 с.

Зацерковний В. І. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. / В. І. Зацерковний, І. В. Тішаєв, В. К. Демидов. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 236 с.

Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження : наук.-метод. посіб. К. : ВПЦ «Київський університет», 2016. 319 с.

Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза, 2012. 512 с.

Методологія наукових досліджень у схемах, таблицях, прикладах [текст] : навч. посіб. для студентів ВНЗ / [Г. М. Азаренкова та ін.]; за ред. д-ра екон. наук., проф. Г. М. Азаренкової; Ун-т банк. справи Нац. банку України. Київ : УБС НБУ, 2014. 223 с.

Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів, ад'юнктів / за ред. А. Є. Конверського. К. : Центр учбової літератури, 2010. 352 с.

Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів і їхніх мов / Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». К. : Видавничий центр «Академія», 2001. 152 с.

Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова: дослідження, факти, документи. К. : ПАТ «Віпол», 2014. 280 с.

Цехмістрова Г. С. Методологія наукових досліджень : навчальний посібник. К. : Видавничий Дім «Слово», 2008. 280 с.

Швець Ф. Д. Методологія та організація наукових досліджень : навчальний посібник. Рівне : НУВГП, 2016. 151 с.

Заняття 2

Староукраїнські рукописні документи:

особливості та методи вивчення

1. Етно- і глотогенез українців.
2. Еволюція української літературної мови.
3. Особливості стильового розвитку української літературної мови, зокрема наукового.
4. Розвиток літописної традиції.

Основна література:

Дзюба О. М., Павленко Г. І. Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (X – середина XVII ст.): посібник-довідник. К. : АртЕк, 1998. 200 с.

Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології. К., 2008. 344 с.; 2-е вид. К., 2013. 344 с.

Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України / Відп. ред. В. Г. Складенко. К. : «Академія», 2014. 544 с.

Лучик Алла. Словник еквівалентів слова української мови. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 174 с.

Передрієнко В. А. Взаємодія книжного і народного мовлення у староукраїнському діловому стилі другої половини XVII–XVIII ст. Магістеріум. Вип. 43. Мовознавчі студії / [упоряд.: Лучик В. В.]. 2011. С. 64–69.

Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів і їхніх мов / Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». К. : Видавничий центр «Академія», 2001. 152 с.

Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова: дослідження, факти, документи. К. : ПАТ «Віпол», 2014. 280 с.

Туранли Фергад. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття) : монографія. Вид. друге, виправ. і допов. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. 622 с.

Заняття 3

Арабографічні османсько-турецькі рукописні документи: особливості та методи вивчення

1. Еволюція писемності в контексті розвитку турецької літературної мови.
2. Особливості написання старотурецьких текстів. Стиль письма *Hatt-î Dîvân-î*.
3. Застосування відповідних методів опрацювання османсько-турецьких писемних джерел.
4. Проблеми і методи вивчення турецької мови та історії на сучасному етапі розвитку тюркології в Україні.

Основна література:

Пріцак Омелян. Без сходознавства неможливо зрозуміти історію й культуру України // Східний світ. 1993. № 1. С. 5–8.

Туранли Ф. Г. До проблеми дослідження османсько-турецьких рукописних документів з історії України / Сходознавство. Вип. 75–76. К. : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2016. С. 142–154. 208 с.

Туранли Фергад. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття) : монографія. Вид. друге, виправ. і допов. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. 622 с.

Халимоненко Г. І. Історія турецької літератури / Türk Edebiyatı Tarihi. Київ : КП «Редакція журналу “Дім, сад, город”», 2009. 544 с.

Цехмістрова Г. С. Методологія наукових досліджень : навчальний посібник. К. : Видавничий Дім «Слово», 2008. 280 с.

Заняття 4

Написанням наукових статей, монографій, підручників, посібників, наукових доповідей і повідомлень

1. Оприлюднення результатів наукових досліджень.
2. Види наукових публікацій.
3. Проблема адекватного перекладу змісту текстів.
4. Використання відповідних методів опрацювання текстів.
5. Застосування програми Microsoft Word та інших видів комп'ютерних технологій для оформлення наукових робіт.

Основна література:

Бездрабко В. В. Методологія історії // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2013. Т. 10 : Т–Я. С. 45–47. 784 с. : іл.

Бірта Г. О. Методологія і організація наукових досліджень. [текст] : навч. посіб. / Г. О. Бірта, Ю. Г. Бургу. К. : «Центр учбової літератури», 2014. 142 с.

Зацерковний В. І. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. / В. І. Зацерковний, І. В. Тішаєв, В. К. Демидов. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 236 с.

Туранли Ф. Архівні документи до історії України: проблема методології дослідження / Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 53. Львів, 2011. С. 55–65.

Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження : наук.-метод. посіб. К. : ВПЦ «Київський університет», 2016. 319 с.

Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза, 2012. 512 с.

Цехмістрова Г. С. Методологія наукових досліджень : навчальний посібник. К. : Видавничий Дім «Слово», 2008. 280 с.

Швець Ф. Д. Методологія та організація наукових досліджень : навчальний посібник. Рівне : НУВГП, 2016. 151 с.

Заняття 5

Загальна характеристика видів кваліфікаційних робіт.

Способи апробації результатів, оприлюднення

та публічного захисту наукових праць

1. Загальна характеристика видів кваліфікаційних робіт.
2. Форми та засоби апробації результатів наукових досліджень.
3. Методика визначення сутності та новизни результатів дослідницької роботи.
4. Завершальний етап роботи над рукописом та суспільне визнання результатів наукової праці.

Основна література:

Бездрабко В. В. Методологія історії // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2013. Т. 10 : Т–Я. С. 45–47. 784 с. : іл.

Бірта Г. О. Методологія і організація наукових досліджень. [текст] : навч. посіб. / Г. О. Бірта, Ю. Г. Бургу. К. : «Центр учбової літератури», 2014. 142 с.

Зацерковний В. І. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. / В. І. Зацерковний, І. В. Тішаєв, В. К. Демидов. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 236 с.

Туранли Ф. Архівні документи до історії України: проблема методології дослідження / Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 53. Львів, 2011. С. 55–65.

Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження : наук.-метод. посіб. К. : ВПЦ «Київський університет», 2016. 319 с.

Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза, 2012. 512 с.

Цехмістрова Г. С. Методологія наукових досліджень : навчальний посібник. К. : Видавничий Дім «Слово», 2008. 280 с.

Швець Ф. Д. Методологія та організація наукових досліджень : навчальний посібник. Рівне : НУВГП, 2016. 151 с.

IV. САМОСТІЙНА РОБОТА. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Мета і завдання самостійної роботи з дисципліни «Методологія наукових досліджень» студента-магістра є формою оволодіння навчальним матеріалом поза межами аудиторних навчальних занять. Значена форма роботи спрямовано на закріплення і поглиблення теоретичних знань з дисципліни, набуття і вдосконалення практичних навичок бібліографічного пошуку, роботи з першоджерелами, фаховою монографічною літературою та періодикою, написання наукових текстів тощо.

Види, обсяг і форми контролю самостійної роботи з курсу

№	Вид роботи	Кількість годин	Форма контролю
1	Підготовка до семінарських занять		Опитування, експрес-контроль, тестування (вибрати/додати потрібне)
2	Виконання індивідуального завдання (контрольна робота, реферат, переклад, есе, тези тощо)		Оцінювання індивідуального завдання
3	Інше		
4	Підготовка до екзамену		Екзамен
	Всього:		

Зміст і тематика індивідуальних письмових завдань

Зазначити тип індивідуального завдання та загальні вимоги до його змісту, оформлення та терміну виконання.

Приклад:

Зміст завдання:

Здійснити аналітичний огляд праці, вибраної зі списку рекомендованих джерел:

(список джерел – наприклад, до 10)

Загальна схема виконання письмового завдання:

- тема і головна проблема;
- структура праці;
- теоретико-методологічні засади, на які спирається автор;
- головні тези, які обґрунтовує автор;
- ключові слова

Вимоги до оформлення письмового завдання

1. Виклад матеріалу – чітко за визначеними вище рубриками.
2. У роботі обов'язково мають бути посилання на джерело (джерела) і список використаних джерел, оформлені згідно чинних українських бібліографічних стандартів.
3. Обсяг письмового завдання – 10 тис. знаків.
4. Параметри основного тексту: шрифт – Times New Roman; інтервал – 1,5 розмір кегля – 14;
5. Посилання – посторінкові, нумерація посилань – наскрізна, інтервал – 1, розмір шрифту – 10.

Максимальна оцінка за виконане завдання – 11 балів (див. Критерії оцінювання)

Термін подання – 1 тиждень (або дата)

Інше (приймаються чи не приймаються роботи, подані із запізненням, за яких умов, як знижується бал для робіт, поданих із запізненням тощо).

V. ТЕМИ ПИСЬМОВИХ РОБІТ

- Концепція філософії науки та метод пізнання
- Структура філософії методології
- Методи наукового пізнання
- Предмет навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень». Історія розвитку, проблематика, мета і завдання.
- Концепція наукових досліджень в структурі гуманітарних наук: історичної та лінгвістичної.
- Теоретично-методологічні засади навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень».
- Різновиди текстів і сукупність особливостей методів наукових досліджень.
- Староукраїнські рукописні документи: особливості та методи вивчення.
- Арабографічні османсько-турецькі рукописні документи: особливості та методи вивчення.
- Методика написання наукових статей, монографій, підручників, посібників тощо.
- Загальна характеристика видів кваліфікаційних робіт. Способи апробації результатів, оприлюднення та публічного захисту наукових праць.

VI. ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- ✓ Що вивчає дисципліна «Методологія наукових досліджень»
- ✓ Які значення мають слова «метод» і «методика»
- ✓ Назвіть головні функції методології дослідження історіографії
- ✓ Обґрунтуйте значення лінгвістичних, історичних, теоретичних та філософських засад наукового дослідження
- ✓ Окресліть періодизацію української мови та її критерії
- ✓ Окресліть періодизацію турецької мови та її критерії
- ✓ Що означає наукове підґрунтя пізнання
- ✓ Філософські принципи наукового пізнання
- ✓ Як розумієте процес і етапи здійснення наукових досліджень
- ✓ Що означає формування наукового стилю у студентів-магістрів
- ✓ Як розумієте методологію дослідження емпіричного та теоретичного рівнів
- ✓ Правило бібліографічного опису окремих видів документів і наукової літератури
- ✓ Пошук інформації у процесі науково-дослідної роботи
- ✓ Види наукових публікацій
- ✓ Реферат як форма навчальної й науково-дослідної роботи

VII. ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

Бездрабко В. В. Методологія історії // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2013. Т. 10 : Т–Я. С. 45–47. 784 с. : іл.

Бірта Г. О. Методологія і організація наукових досліджень. [текст] : навч. посіб. / Г. О. Бірта, Ю. Г. Бургу. К. : «Центр учбової літератури», 2014. 142 с.

Вегеш Микола. Основи наукових досліджень. Методичний посібник для студентів спеціальності 052 «Політологія». Ужгород. 2021. 67 с.

Глушко М. С. Методика польового етнографічного дослідження : навч. посібник. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 288 с.

Дашкевич Ярослав. Тюркские источники об Украине XVI–XVIII вв.: актуальные аспекты публикаций // Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2011. С. 152–162. 792 с.

Дзюба О. М., Павленко Г. І. Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (X – середина XVII ст.) : посібник-довідник. К. : АртЕк, 1998. 200 с.

Залізник Л. Л. Походження українського народу. К. : Бібл. українця, 1996. 80 с.

Зацерковний В. І. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. / В. І. Зацерковний, І. В. Тішаєв, В. К. Демидов. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 236 с.

Історичне джерелознавство : підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. Київ : Либідь, 2002. 488 с.

Калакура Я. С. Державобудівнича діяльність Богдана Хмельницького: українська історіографія // Богдан Хмельницький як історична постать і літературний персонаж. Київ : Живиця, 1966. С. 151–155.

Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження : наук.-метод. посіб. К. : ВПЦ «Київський університет», 2016. 319 с.

Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза, 2012. 512 с.

Калакура Ярослав. Історіософські та історіографічні аспекти творчості Ярослава Дашкевича / Ярослав Калакура // Лицар Духу : Меморіальний збірник, присвячений професору Ярославу Дашкевичу / упоряд.: І. Гирич, А. Гречило, Н. Кіт, І. Скочиляс, А. Фелонюк, Н. Халак ; НАН України, ІУАД ім. М. С. Грушевського – Львівське відділення. Львів : ІУАД, 2011. С. 39–47. 144 с. : 16 с. кольор. іл.

Краус Н. М. Методологія та організація наукових досліджень : навчально-методичний посібник. Полтава : Оріяна, 2012. 183 с.

Крюков В. Г. Писемні джерела Арабського халіфату про етноісторичні процеси на території України : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Київ, 2010. 519 с.

Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології. К., 2008. 344 с.; 2-е вид. К., 2013. 344 с.

Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України / В. В. Лучик; відп. ред. В. Г. Складенко. К. : «Академія», 2014. 544 с.

Лучик, Алла. Словник еквівалентів слова української мови. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 174 с.

Методологія наукових досліджень у схемах, таблицях, прикладах [текст] : навч. посіб. для студентів ВНЗ / [Г. М. Азаренкова та ін.]; за ред. д-ра екон. наук., проф. Г. М. Азаренкової; Ун-т банк. справи Нац. банку України. Київ : УБС НБУ, 2014. 223 с.

Мелков Ю. О. Навчальна програма дисципліни «Основи наукових досліджень» (для бакалаврів). К. : МАУП, 2016. 17 с.

Огієнко Іван. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / Іван Іванович Огієнко. Курс читаний в українським

народнім університеті. Київ : «Видавництво книгарні Є. Череповського», 1918. 272 с.

Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів, ад'юнктів / за ред. А. Є. Конверського. К. : Центр учбової літератури, 2010. 352 с.

Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова: дослідження, факти, документи. К. : ПАТ «Віпол», 2014. 280 с.

Порівняльно-історичний метод. Філософський енциклопедичний словник / Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ. Київ : Абрис, 2002. С. 449–500.

Стельмах С. П. Методологія історії // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2009. Т. 6 : Ла–Мі. С. 621–622. 784 с.

Туранли Ф. Г. До проблеми дослідження османсько-турецьких рукописних документів з історії України / Сходознавство. Вип. 75–76. К. : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2016. С. 142–154. 208 с.

Туранли Ф. Джерела та особливості османської палеографії // Східні мови та літератури. К., 2001. С. 48–49.

Туранли Ф. Еволюція турецького письма в світлі розвитку літературної мови // Східний світ. К., 2003. Вип. 4. С. 148–155.

Туранли Фергад. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття) : монографія. Вид. друге, виправ. і допов. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. 622 с.

Халимоненко Г. І. Історія турецької літератури / Türk Edebiyatı Tarihi. Київ : КП «Редакція журналу “Дім, сад, город”», 2009. 544 с.

Цехмістрова Г. С. Методологія наукових досліджень : навчальний посібник. К. : Видавничий Дім «Слово», 2008. 280 с.

Швець Ф. Д. Методологія та організація наукових досліджень : навчальний посібник. Рівне : НУВГП, 2016. 151 с.

Kütükoğlu, Mübahat S., Osmanlı Belgelerinin Dili, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 1998, 605 s.

Togan, Ahmet Zeki Velidî, Tarihte Usûl, 4-üncü Baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1985, 350 s.

VIII. ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Брехуненко Віктор. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. Київ : Темпора, 2014. С. 83–89. 504 с.

Гуцуляк О. Б. Українська національна ідея і пошук Книги національного буття // Соціальна психологія. Київ, 2008. № 3. С.84–94.

Гуцуляк О. Б. Філософія української сутності: соціокультурні смисли алхімії національного буття. К. : Арт Економі, 2016. 256 с.; 2-е вид., стереотип. 2018. 256 с.

Дашкевич Ярослав. Українсько-турецькі політичні відносини в першій половині ХХ ст.: національний аспект // Україна дипломатична. Науковий щорічник. Вип. 11. Київ: Вид-во «Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв Київської міської ради», 2010. С. 354–383.

Калакура Ярослав, Туранли Фергад Гардашкан Оглу. Кам'янець-Подільська воєнна кампанія султана Мехмеда IV та гетьмана Петра Дорошенка: історіографія та джерела // Проблеми історії країн Центральної і Східної Європи : зб. наук. праць / [редкол.: В. С. Степанков (гол. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2017. Вип. 6 : На пошану професора Л. А. Коваленка. С. 161–182. 344 с.

Кочубей Юрій. Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників (до проблеми літературних стереотипів) // Східний світ. 1993. № 1. С. 103.

Ортайли Ільбер. Основні напрямки в османо-турецькій історіографії // Марра Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів–Київ–Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, 1996. С. 203.

Передрієнко В. А. Взаємодія книжного і народного мовлення у староукраїнському діловому стилі другої половини XVII–XVIII ст.

Магістеріум. Вип. 43. Мовознавчі студії / [упоряд.: Лучик В. В.]. 2011. С. 64–69.

Прицак Омелян. Без сходознавства неможливо зрозуміти історію й культуру України // Східний світ. 1993. № 1. С. 5–8.

Про актуальне в методичній діяльності: думки й поради експертів: мультимедійний науково-методичний комплекс: авторський колектив / за наук. ред. проф. Т. М. Сорочан. К. : «Агроосвіта», 2017. 950 с.

Туранли Ф. Архівні документи до історії України: проблема методології дослідження / Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 53. Львів, 2011. С. 55–65.

Туранли Ф. Методологічні проблеми дослідження османської історії // Матеріали міжнародної наукової конференції «Спадщина Омеляна Прицака і сучасні гуманітарні науки» (28–30 травня 2008 р.). Національний університет «Києво-Могилянська академія». К. : Видавництво Аратта, 2009. С. 269–281.

Туранли Ф. Османсько-тюркська палеографія у контексті розвитку писемності // Магістеріум (НаУКМА). Мовознавчі студії, 2009. № 37. С. 90–92.

Фаизов Сагид. Тугры кримського ханського двора XVII – начала XVIII ст. в протоколе и художественной структуре грамот ханов и принцев // Марра Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів–Київ–Нью-Йорк, 1996. С. 427–434.

Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ : Видавничий дім «KM Academia», 2006. 300 с. : іл.

Aktan, Ali, Osmanlı Paleografyası ve Siyasi Yazışmalar, İstanbul, 1995: Osmanlılar İlim ve İrfan Vakfı Yayınları, 225 s., 42 tıpkıbasım vesika.

Bihusiak M., Hutsuliak O. Ukrainian Studies in the Publications of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University // Journal of Vasyl Stefanyk

Precarpathian National University. Series of Social and Human Sciences. 2014.
Vol. 1, No. 4, p. 144–155.

Develliođlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneyçal, 11. Baskı, Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları, 1993, 1195 s.

Magocsi P. R. A History of Ukraine. Toronto, University of Toronto Press Inc., 1996, 784 p.

Omeljan Pritsak, Rusların Kökeni, Omelyan Pritsak Armađanı (A tribute to Omeljan Pritsak), Editörler: Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Doç. Dr. Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi Yayını Nu : 51, Türkiye 2007, s. 41–97 (Zaporog Kazakları Hakkında, Bk.: s. 90–97).

ІХ. ФОРМИ ТА МЕТОДИ КОНТРОЛЮ

Поточний контроль знань здійснюється під час проведення семінарських занять і має на меті перевірку рівня засвоєння студентами певних розділів (тем) навчальної програми, а також виконання ними конкретних завдань. Формами поточного контролю з дисципліни «Основи етнолінгвістики» є проміжне тестування рівня знання студентами відповідного навчального матеріалу.

Підсумковий контроль (залік / іспит) з зазначеної дисципліни передбачає оцінювання рівня засвоєння студентами програмного матеріалу протягом семестру.

Х. КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ І ВМІНЬ СТУДЕНТІВ-МАГІСТРІВ, УМОВИ ВИЗНАЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО РЕЙТИНГУ

Визначення рівня знань студентів-магістрів здійснюється за модульно-рейтинговою системою. Загальну кількість балів формують семестрові бали, отримані з усіх тем двох змістових модулів (бали, отримані під час семінарів – творчі завдання, усні опитування, презентації); бали, отримані за виконання індивідуальних завдань (есе, презентації); бали, отримані під час модульного контролю (за виконання творчих завдань), а також бали, отримані під час складання підсумкового контролю (залік / екзамен) за виконання навчальних завдань.

Зміст навчальної дисципліни складається з 2-х змістових модулів. Кожний змістовий модуль включає в себе лекції, семінари, самостійну роботу студентів-магістрів, які завершуються рейтинговим контролем рівня засвоєння знань навчального матеріалу відповідної частини курсу. У змістовий модуль 1 (ЗМ1) входять теми 1–4, у змістовий модуль 2 (ЗМ2) – теми 5–9. Оцінка успішності знань студентів-магістрів визначається у двох формах: семестрове оцінювання (семінари, контрольні роботи, усне опитування, презентації, індивідуальні завдання) і підсумкове оцінювання (залік / екзамен). Загальна кількість балів – 100 балів (із них, семестрове

оцінювання – максимум 70 балів; підсумкове оцінювання (залік) – максимум 30 балів).

Види робіт	Кількість	Максимум балів з 1/Умови	Разом
Робота в семестрі:			
Семінарські заняття	5	7	35
Письмова робота Модуль	1	15	15
	1	10	20
Екзамен			30
Разом			100

Поточний контроль
з навчальної дисципліни
«Методологія наукових досліджень»
Філологія (українська мова та література)
Теорія, історія української мови та компаративістика (МП-1)

Модуль 1

- Мета та завдання методології наукових досліджень.
- Методика історичних і лінгвістичних досліджень.
- Предмет навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень».
- Історія розвитку, проблематика, методології наукових досліджень.
- Концепція наукових досліджень в структурі гуманітарних наук: історичної та лінгвістичної.
- Теоретично-методологічні засади навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень».
- Різновиди текстів і сукупність особливостей методів наукових досліджень.

Модуль 2

- Староукраїнські рукописні документи: особливості та методи вивчення.
- Арабографічні османсько-турецькі рукописні документи: особливості та методи вивчення.
- Методика написання наукових статей, монографій, підручників, посібників тощо.
- Загальна характеристика видів кваліфікаційних робіт.
- Способи апробації результатів, оприлюднення та публічного захисту наукових праць.

Перелік
питань для підготовки до складання іспиту
з навчальної дисципліни
«Методологія наукових досліджень»

- Мета та завдання методології наукових досліджень.
- Методика історичних і лінгвістичних досліджень.
- Предмет навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень».
- Історія розвитку, проблематика, методології наукових досліджень.
- Концепція наукових досліджень в структурі гуманітарних наук: історичної та лінгвістичної.
- Теоретично-методологічні засади навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень».
- Різновиди текстів і сукупність особливостей методів наукових досліджень.
- Староукраїнські рукописні документи: особливості та методи вивчення.
- Арабографічні османсько-турецькі рукописні документи: особливості та методи вивчення.
- Методика написання наукових статей, монографій, підручників, посібників тощо.
- Загальна характеристика видів кваліфікаційних робіт.
- Способи апробації результатів, оприлюднення та публічного захисту наукових праць.
- Значення термінів «метод» і «методика».
- Головні функції методології наукових досліджень.
- Теоретичні та філософські засади наукового дослідження.
- Періодизацію української мови.
- Періодизацію турецької мови.
- Що означає наукове підґрунтя пізнання.

- Філософські принципи наукового пізнання.
- Етапи здійснення наукових досліджень.
- Способи формування наукового стилю у студентів-магістрів.
- Форми та засоби апробації результатів наукових досліджень.
- Методика визначення сутності та новизни результатів дослідницької роботи.
- Завершальний етап роботи над рукописом.
- Суспільне визнання результатів наукової праці, апробація результатів.
- Підготовка до захисту кваліфікаційної роботи.
- Оприлюднення та публічний захист наукових праць.

Зразок

екзаменаційного завдання з навчальної дисципліни з навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень»

1. Мета та завдання методології наукових досліджень.
2. Головні функції методології наукових досліджень історіографії.
3. Теоретичні та філософські засади наукового дослідження.

Порядок
перерахунку рейтингових показників
нормованої 100-бальної університетської шкали оцінювання
в національну шкалу та ECTS

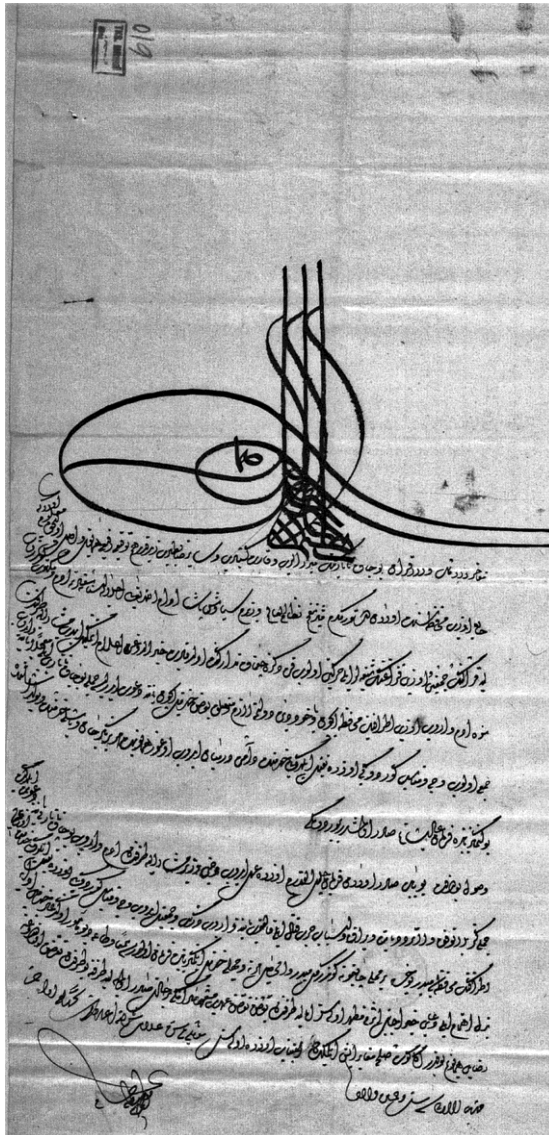
За шкалою університету	Оцінка за національною шкалою		Визначення
	екзамени	заліки	
A 91–100	відмінно	зараховано	Відмінно: видатні знання з незначними помилками
B 81–90	добре	зараховано	Дуже добре; більше ніж середнє але з деякими помилками
C 71–80			Добре; загалом гарна робота, але є достатня кількість помітних помилок
D 66–70	задовільно	зараховано	Задовільно, але із значними недоліками
E 60–65			Достатньо; досягнуті мінімальні критерії
F 30–59	незадовільно	не зараховано	Незадовільно; потрібна деяка додаткова робота або переслуховування дисципліни
FХ 0-29			

Контакти викладача дисципліни: ferhad.turanly@ukma.edu.ua

Затверджено на засіданні кафедри загального і слов'янського мовознавства

Протокол № _____ від «___» _____ р.

Указ султана Ібрагіма [I]
головнокомандувачеві Буджацьких татар

TSMA, E. 0272, Bucak Tatarları ümerasına,
Sultan İbrahim tarafından gönderilen ferman

Özet

Leh kralının ve Özü Kazağı'nın Karadeniz'e çıkmaya hazırlandıklarını, Siyavuş Paşa'nın haber vermesi üzerine, yardıma çağırıldıkları takdirde, sefere adam göndermeleri için, Bucak Tatarları ümerasına, Sultan İbrahim tarafından gönderilen ferman. Hicrî 1056 / Mîlâd 1647

TUĞRA

Şah İbrahim bin Ahmed Han el-muzaffer dâima

1 – Mefâhirü'l-emâsili ve'l-akrân, Bucak Tatarı'nın mirzaları ve kart kişileri ve sâyir zabıtları-zîde kadrühüm tevkî-i refî-i hümâyûn vâsıl olıcak malûm ola ki:

2 – Hâlâ, Özi muhafazasında olan, düstûr-i mükerrerem, müşîr-i mü-fahham, nizâmü'l-âlem, vezîrim Siyavuş Paşa edâme'llâhü teâlâ iclâlehû – Âsitâne-i Saadetime âdem ve mektûb gönderüb

3 – Leh kralının cem'iyeti ve Özi Kazağı'nın şaykalar ile hareketi olub, Karadeniz'e çıkmak tedârükünde oldukların haber alduğun îlâm etmeğin, imdi müşârün-ileyh tarafından

4 – sefere âdem varub, Özi etrafını muhafaza için, veyâhud dîn ve devletime lâzım ve müteallik, bâzı hidmet için, yanına davet eder ise, cümle Bucak Tatarı ile, muaccelen yanına varub

5 – cem olub, vech u münâsib gördüğü üzere, tâyîn eylediği hid-metde dâmen-i der-miyân edüb, uğur-î hümâyûnumda, her biriniz can ve başla hidmet ve yoldaşlıkda

6 – bulunmanız babında fermân-i âlî-şânım sâdır olmuşdur. Buyurdum ki:

7 – vusul buldukda, bu bâbda sâdır olan fermân-i celîlü'l-kadrim üzere amel edüb, dahî vezîr-i müşârün-ileyh tarafından âdem varub Bucak Tatarını yanına davet eyledikde

8 – cümleniz, bilâ-tevakkuf ve lâ-tereddüd yat ve yarak ve esbâb-ı harb-i kıtal ile kalkub yanına varub, dernek ve cem'iyet edüb, vech ü münâsib gördüğü üzere tâyîn eylediği hizmet, Özi

9 – etrafının muhafazası mıdır? Yohsa bir mahalle çapguna göndermek midir? Ve'l-hâsıl, her ne veçhile hizmet eylemeniz babında ferman olursa, sem'an ve tâaten deyû me'mûr olduğunuz hizmeti edaya

10 – bezl-i ihtimam ile, duâ-yı hayr-i icâbet-eserime mazhar olasız. Amma, Leh tarafında bâzı nakd-i ahdi müş'ir, mâ-dâm ki, bir halet sâdır olmaya, Leh tarafına bu taraftan taarruz olunduğuna

11 – rızâ-yi hümâyûnum yokdur. Ana göre, sulha mugayir iş eylemekden ictinâb üzere olasız. Şöyle bilesin. Alâmet-i şerîfe îtimâd kılasız. Tahrîren fî evâhiri

12 – cümâze'l-ûla, sene sitte ve hamsîn ve elf.

Be-makâm-ı

Kostantmiyye

el-Mahrûse²¹¹

---

²¹¹ Ali Aktan, aynı eser, s. 204–205.

УКАЗ ²¹²

[Анотація] Султана Ібрагіма [І], правителя Османської держави, головнокомандувачеві Буджацьких татар: про готовність надати допомогу та вирушити в похід зі своїм військом. У зв'язку з повідомленням Сіявуша-паші про те, що король Польщі та Дніпровські козаки ²¹³ готуються до виходу в Чорне море.

ТУГРА ²¹⁴

Повідомляю всіх мурз, достойних мужів, офіцерів Буджацьких татар, які заслуговують на довіру й похвалу. До мого Високого та щасливого палацу в Стамбулі прибув посланець від мого Дніпровського намісника, візира Сіявуш-паші, з листом. Той повідомляє мене, що король Польщі зі своїм військом та Дніпровськими козаками готується до походу з виходом у Чорне море. Задля захисту Дніпровських земель ²¹⁵, а також в інтересах нашої держави [намісник] просить у разі потребі надати належну допомогу. Будьте згуртованими, дружніми, готовими в разі потреби служити вірою і правдою, виконувати поставлені завдання з усією відповідальністю. Головною підставою цьому є моє розпорядження.

---

²¹² TSMA, E. 0272, Bucak Tatarları ümerasına, Sultan İbrahim tarafından gönderilen ferman (Указ султана Ібрагіма [І], правителя Османської держави, головнокомандувачеві Буджацьких татар); Туранли Ф. Архівні документи до історії України: проблема методології дослідження / Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 53. Львів, 2011. С. 58–60.

²¹³ Йдеться про українських козаків.

²¹⁴ На початку документа каліграфічний, логотипного характеру знак, у якому містяться відомості з родоводу та титулування. Зміст тугри цього документа: «Я, Ібрагім-падишах, син Агмед-хана та завжди переможець!». Про тугри кримських володарів докладно див.: Фаизов Сагид. Тугры крымского ханского двора XVII – начала XVIII ст. в протоколе и художественной структуре грамот ханов и принцев // Марра Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів–Київ–Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1996. С. 427–434.

²¹⁵ Йдеться про українські землі.

Наказую:

Коли отримаєте цей високий ферман²¹⁶ і прибуде до Буджацьких татар посланець згаданого паші, попросити допомоги та забезпечити виконання мого розпорядження. Вирушити усім своїм військом із сильними, хоробрими вояками та об'єднатися з військом паші в єдину армію, служити за призначенням. Захистити Дніпровські землі чи піти в похід по здобич заради добробуту країни. Але, якщо з боку Польщі не буде ніяких воєнних дій та зазіхань, я не маю наміру карати ляхів. Тому попереджаю: не чинити заходів, які б суперечили мирній угоді²¹⁷. Ви повинні бути вірними величі, високій честі та славі правителя Високої Порти. Гіджри 1056²¹⁸.

Місце написання ферману – м. Стамбул.

---

²¹⁶ Указ султана “fermân-î âlî-şân, fermân-î pâdişâhı, fermân-î hümâyûn, fermân-î celîl-ül-kadr vs.”, який видавався в письмовій формі (Ferit Devellioğlu, a.g.e., s. 260).

²¹⁷ Очевидно, йдеться про мирний договір, укладений у 1621 році між Османською імперією та королівством Річ Посполита. Ferhat Gardaşkanoglu [Turanlı], Osmanlı – Ukrayna münasebetleri, Tarih ve Medeniyet, Sayı: 13, İstanbul, 1995, s. 43–45.

²¹⁸ За християнським літочисленням – 1646 рік.

Про автора

Громадянин України *Туранли Фергад Гардашкан Оглу* народився 26 грудня 1960 року в Азербайджані. У 1977–1979 роках мешкав і працював у Баку. У 1979–1981 роках служив в армії у Львові та Івано-Франківську (Україна). Згодом працював в органах МВС України, зокрема в школі міліції (нині Прикарпатський факультет Національної академії внутрішніх справ). 1992 року закінчив історичний факультет Івано-Франківського державного педагогічного інституту імені Василя Стефаника за спеціальністю «Історія». У 1993–1996 роках навчався в аспірантурі Прикарпатського національного університету за спеціальністю «Всесвітня історія». У 1994–1996 роках і в жовтні 2001 року проходив практику в Стамбульському університеті, досліджуючи в турецьких архівах і бібліотеках писемні джерела, які стосуються теми дисертації, а також вивчав турецьку палеографію, історію релігії та культури. 1997 року захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук на тему **«Українсько-кримські міждержавні відносини у середині**

XVII століття (за тюркськими історичними джерелами) за спеціальністю 07.00.02 – «Всесвітня історія» у спеціалізованій вченій раді Д 01.43.01 Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського Національної академії наук України, а 2003 року закінчив докторантуру цього інституту. Досліджує проблеми історії міждержавних відносин України, зокрема з Туреччиною в період XVI–XVIII ст. 12 жовтня 2017 року захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук на тему **«Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття)»** за спеціальністю 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» у спеціалізованій вченій раді Д 26.001.20 Київського національного університету імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України.

Досвід професійної діяльності

1993–1997, 2001 – стажування в Стамбульському університеті (Стамбул, Туреччина) та дослідження з теми дисертації в турецьких архівах і бібліотеках.

1997–2000 – доцент кафедри культурології та релігієзнавства філософського факультету Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна).

2000–2006 – доцент кафедри тюркології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна).

2006–2007 – доцент кафедри міжнародних відносин Українсько-арабського інституту імені Аверроеса Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна).

2007–2019 – доцент, а з **2 вересня 2019 року** – професор кафедри загального і слов'янського мовознавства факультету гуманітарних наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Київ, Україна); з **23 жовтня 2019 року** – завідувач (за сумісництвом) кафедри

сходознавства факультету міжнародних відносин Національного авіаційного університету.

2011–2012 – завідувач (за сумісництвом) кафедри сходознавства імені професора Ярослава Дашкевича факультету філології Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна).

2012–2014 – завідувач (за сумісництвом) кафедри сходознавства Інституту філології та масових комунікацій Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» (Київ, Україна).

Професійна активність

З 2003 – керівник програми сходознавчих досліджень Інституту стратегічного аналізу нарративних систем (ІСАНС) / L'institut de l'analyse strategique des systemes narratifs (IASSN).

2003–2006 – керівник відділу тюркології збірника «Мова та культура».

З 2007 – керівник тюркологічних студій Центру сходознавства НаУКМА.

2021 року заснований іменний фонд в Науковій бібліотеці Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Громадська діяльність

Учасник I Всесвітнього з'їзду азербайджанців у Баку (10–14 листопада 2001 року) та міжнародних наукових конференцій (в Україні, Польщі, Туреччині, Азербайджані, Румунії та інших країнах). Один із засновників Конгресу азербайджанців України, керівник «Асамблеї азербайджанської та української інтелігенції».

2006–2008 – помічник-консультант народного депутата Верховної Ради України Геннадія Удовенка.

З 2013 – член Наукового товариства імені Шевченка.

2014 – помічник-консультант народного депутата Верховної Ради України Лілії Гриневич.

Відзнаки та нагороди

2002 – відзнака «За вагомий особистий внесок у розвиток сходознавства в Україні».

2009 – відзнака «За бездоганну багаторічну працю, відданість справі Академії та значний внесок у розбудову Національного університету “Києво-Могилянська академія”».

2010 – відзнака «За високі досягнення в навчальній, науковій, організаційній, громадській роботі та у зв’язку з 50-річчям від Дня народження».

2010 – Почесна грамота «За активну громадську діяльність, спрямовану на відродження та розвиток культури, вагомий особистий внесок у справу збереження міжнаціонального миру й злагоди в Україні та з нагоди 50-річчя від Дня народження».

2010 – Почесна відзнака «За вагомий внесок у відродження духовності та за особисті досягнення в літературній творчості Національної спілки письменників України».

2015 – Грамота «За багаторічну сумлінну працю, вагомий особистий внесок у підготовку висококваліфікованих спеціалістів та плідну науково-педагогічну діяльність Міністерства освіти і науки України».

2016 – державна нагорода / медаль «За нові досягнення» («ПОСТУП» / “TƏRƏQQİ”) за визнання професійної та громадської діяльності від Президента Азербайджанської Республіки.

2016 – на запрошення Короля Королівства Саудівської Аравії Й. В. Салмана ібн Абдал-Азіза ас-Сауда / الملك سلمان بن عبد العزيز آل سعود здійснив паломництво-Гадж до Кааби 1437 року із 30 зількаде до 15 зільхіджджа за мусульманським літочисленням (з 2 до 17 вересня 2016 року).

2017 – відзнака «25 років незалежності України» Всеукраїнського об’єднання громадян «Країна».

2018 – орден «Азербайджанська Народна Республіка – 100» Об'єднаної діаспори азербайджанців України.

2019 – відзнака Фонду пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира Православної Церкви України.

2019 – медаль «Народна шана українським науковцям: 1918–2018» Національної академії наук України.

2019 – кавалер Ордену «**Зірка Тенгі**» – за виняткові заслуги, що сприяють прогресу, величі та славі Української Держави, а також перед Тюркським Світом, є найвищою громадською та всесвітньою нагородою Національної Ради Тюрків-Карапапаків України (зображений на світлині).

2020 – диплом «За внесок до Києво-Могилянського Братства на розвиток Національного університету “Києво-Могилянська академія”».

Автор понад 200 публікацій, зокрема монографій, наукових праць, що побачили світ в Україні та за кордоном.

Ветеран праці України.

Кредо: *Alea jacta est.*

РЕЦЕНЗІЇ

РЕЦЕНЗІЯ

**на рукопис навчально-методичного посібника:
Туранли Фергад Гардашкан Оглу
«Методологія наукових досліджень староукраїнських та
османсько-турецьких рукописних документів козацької доби історії
України (друга половина XVII ст.)»**

Автор підготовленого посібника Ф. Туранли - відомий український історик-сходознавець, доктор історичних наук за спеціальністю «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни», фахівець у галузі джерелознавства історії українсько-турецьких взаємин козацько-гетьманської доби. Ознайомлення з структурою та змістом посібника засвідчує, що він відповідає навчальній програмі з дисципліни «Методологія наукових досліджень», враховує сучасні тенденції розвитку університетської освіти та науки, вимоги щодо науково-методичного забезпечення навчальної діяльності та кредитно-модульного забезпечення навчального процесу.

У передмові визначені теоретичні засади методології, засадничі принципи дослідження, котрі в сукупності з відповідними методами складають основу методології реалізації наукових студій, яка необхідна для належного дослідження історичних джерел. Посібник належним чином структурований, а його зміст спрямований на поглиблене осмислення інформаційних ресурсів рукописних документів про події, що відбувалися на українських землях у другій половині XVII ст. У праці враховані здобутки українських і закордонних авторів, а саме: Омеляна Пріцака, Ярослава Дашкевича, Юрія Кочубея, Григорія Халимоненка, Віктора Крюкова, Зекі Веліді Тогана, Ільбера Ортайли, Юджеля Озтюрка та ін. Зокрема, йдеться про концепцію висловлену істориком Я. Дашкевичем стосовно значення тюркського чинника в українській історії Середньовіччя та Нового часу загалом, а також у формуванні Запорозької Січі (с. 7–10).

У першому розділі «Мета, предмет та завдання дисципліни» наголошується на тому, що «вивчення дисципліни «Методологія наукових досліджень староукраїнських та османсько-турецьких рукописних документів козацької доби історії України (друга половина XVII ст.)» в освітній програмі передбачає комплексний, компетентісно-орієнтований підхід до предмета, який викладається студентам-магістрам, аспірантам і докторантам», а також визначені основні теоретичні та практичні основи зазначеної навчальної дисципліни, забезпечення здобувачів освіти знанням сучасної методології дослідницької діяльності галузі знань (с.12–13). Другий розділ «Головні концепції методології наукових досліджень» визначає методологію як систему поглядів на процес логічного здобуття правдивого та об'єктивного знання. При цьому

наголошується, що сучасна методологія уникає абсолютизації методологічних догм минулого, характеризується плюралізмом поглядів, застосуванням різних методологічних способів і принципів наукового пізнання. (с. 18–26). В третьому розділі «Теоретичні засади та парадигми методології наукових досліджень» висвітлено широке коло питань, які стосуються системи принципів дослідження джерел на сучасному етапі розвитку науки й появи нових постмодерністських теорій. Автор зазначає, що новітній методології дослідження притаманні багатоваріантність підходів до вирішення наукової проблеми. Тут висвітлені особливості та форми наукового пізнання, системний підхід у науковому дослідженні та ін. (с. 27–35).

Четвертий розділ безпосередньо присвячений методології і методиці дослідження староукраїнських текстів, включаючи культурну етногенезу українців, фонетико-графічні та синтаксичні особливості староукраїнського історієписання, особливості створення документів староукраїнською мовою та їх інтерпретації в науці тощо. Окрім цього, автор вказує на особливості реконструкції та дослідження староукраїнських рукописних документів (с. 36–55). Зміст п'ятого розділу «Методологія дослідження старотурецьких писемних джерел» охоплює сукупність дослідницьких методів, спрямованих на об'єктивне трактування оригінальних текстів відповідних рукописних документів щодо студювання історії відносин Козацько-гетьманської України з Османською Туреччиною й Кримським ханством. Йдеться, зокрема, про особливості тлумачення змісту історичних текстів. Ф. Туранли наголошує на тому, що застосування пропонованої ним методології уможливило здійснення ретельного дослідження османсько-турецьких рукописних документів (с. 57–69). У шостому розділі «Теоретична модель дослідження староукраїнських і старотурецьких рукописних документів» розроблено схематичну модель науково-порівняльного дослідження староукраїнських і арабографічних османсько-турецьких писемних пам'яток, зокрема інтерпретації змісту архівних документів. На думку автора, застосування такої моделі дослідження сприятиме об'єктивному вивченню наукових проблем і є особливо актуальним для дослідження козацької доби історії, мови та культури України» (с. 69–80). Сьомий розділ «Підходи до роботи з писемними джерелами та досвід відомих методологів-дослідників» систематизує відомості про досвід авторського підходу до роботи з рукописами в українському тюркологічному джерелознавстві та історіографії, що полягає в здійсненні відбору, систематизації та комплексному аналізі оригінальних текстів староукраїнських та арабографічних османсько-турецьких історичних рукописних документів, зокрема, етимології та пояснення відповідно вживаних термінів, адекватність зроблених перекладів текстів для отримання об'єктивних знань. (с. 80–85). Посібник завершується ґрунтовними висновками та низкою практичних рекомендацій. Крім того, автор

уклав термінологічний словник, подав перелік використаної наукової літератури, а також додав оновлену навчальну програму дисципліни.

Підсумовуючи розгляд тексту рецензованого посібника «Методологія наукових досліджень староукраїнських та османсько-турецьких рукописних документів козацької доби історії України (друга половина XVII ст.)», видається доцільним відзначити інтердисциплінарний, науковий, навчально-методологічний характер виконаної роботи, її практичну спрямованість. Позитивно оцінюючи рукопис, вважаю доцільним висловити декілька порад і рекомендацій. По-перше, бажано чіткіше розмежувати структуру методології: принципи пізнання, дослідницькі методи і засоби дослідження, які взяті в сукупності складають цілісну наукову систему. По-друге, варто зазначити, що викладені підходи можна застосувати не лише в дослідженні джерел другої половини XVII ст., але й інших періодів козацької історії України. По-третє, рукопис потребує більш ретельного мовно-стилістичного редагування, усунення деяких повторень. Проте ці зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку рукопису посібника, який підготовлений на належному рівні, відповідає сучасним вимогам. На нашу думку, посібник заслуговує на публікацію, він буде корисним для студентів-магістрів, аспірантів та докторантів університетів, які досліджують стародавні рукописні джерела з української та зарубіжної історії.

Доктор історичних наук, професор кафедри
архівознавства та спеціальних галузей
історичної науки Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

Орландович
Орландович

13.09.2021 р.

Орландович
Підпис: *Орландович* / Свідчую: *Орландович*
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Історичний факультет

РЕЦЕНЗІЯ

на рукопис навчально-методичного посібника

«Методологія наукових досліджень староукраїнських та османсько-турецьких рукописних документів козацької доби історії України (друга половина XVIIст.)»

Туранли Фергад Гардашкан Оглу, доктора історичних наук,
професора кафедри загального і слов'янського мовознавства
факультету гуманітарних наук НаУКМА

Дослідження рукописних документів є однією з головних способів отримання об'єктивних знань в галузі мовознавства та історичних наук. У цьому контексті представлена робота Туранли Ф. Г. є важливою для розв'язання проблеми, пов'язаної з вивченням староукраїнських і старотурецьких писемних джерел. У розгляді головних концепцій методології наукових досліджень автор зазначає, що «Важливим чинником наукового знання є динамічний розвиток, адже він є складним діалектичним процесом і має певні якісні етапи та закономірності, які можна розглядати як рух від класичної науки до некласичної і постнеокласичної, від незнання до знання, від неповного знання до глибокого й досконалого» (с. 17). Це теоретичне положення є одним з визначальних у здійсненні відповідних наукових досліджень для отримання нових неупереджених знань. Зазначена праця є належним чином структурованою і охоплює важливі аспекти методології наукових досліджень та містить схематичного відображення, зокрема концептуально-методологічних засад вивчення писемних документів: арабографічних, османсько-турецьких, староукраїнських, «теоретичного обґрунтування технології дослідження писемних джерел, теоретичної системи технології дослідження писемних джерел, де зазначається про чотири етапи роботи із писемними джерелами, цілісність яких відображається динамікою цього процесу і складниками його змісту тощо» (с.71–75). Варто наголосити, що запропоноване Туранли Ф.Г. схематичне відображення нової теоретичної моделі наукового дослідження староукраїнських і арабографічних турецько-османських писемних пам'яток, зокрема інтерпретації архівних документів, на думку автора, є цілком очевидним конкретним «засобом для вдосконалення методології наукових студій у визначених галузях, а розроблена у цьому зв'язку теоретична система технології студіювання писемних джерел є конкретним обґрунтуванням основних теоретичних положень» (с.86–88). Окрім того, робота містить необхідний термінологічний словник, науковий апарат, програму навчальної дисципліни «Методологія наукових досліджень», зразки документів з

перекладами їх на українську та транслітеруванням, а також основні відомості про автора роботи.

Завершуючи розгляд цієї праці, варто зазначити її різноманітний характер, у тому числі науковий, а також те, що вона може бути використаною не тільки для вивчення історії козацької доби України, а що важливо, як навчально-методичний посібник для освітньо-наукової програми «Теорія, історія української мови та компаративістика». Водночас маємо висловити побажання, а саме: варто було б використати більшу кількість рукописних документів як джерело для студіювання означеної проблеми. Однак цей недолік не впливає на оригінальність запропонованого навчально-методичного посібника «Методологія наукових досліджень староукраїнських та османсько-турецьких рукописних документів козацької доби історії України (друга половина XVII ст.)», який рекомендуємо до друку.

Лучик Алла Анатоліївна,
доктор філологічних наук,
професор кафедри загального слов'янського мовознавства
факультету гуманітарних наук Національного університету
«Кієво-Могилянська академія»

17 вересня 2021 р.

Рецензія
на навчально-методичний посібник
Туранли Ф. Г.
«Методологія наукових досліджень староукраїнських
та османсько-турецьких рукописних документів
козацької доби історії України
(друга половина XVIIст.)»

Запропонований Туранли Ф.Г. навчально-методичний посібник «Методологія наукових досліджень староукраїнських та османсько-турецьких рукописних документів козацької доби історії України (друга половина XVII ст.)» знаменує чергову віху в українській науці у галузі джерелознавства та історіографії і торкається важливої сфери відображення у закордонних документах історії України, її міжнародних стосунків. Також посібник покликаний заповнити прогалини в навчальному процесі шляхом забезпечення його навчально-методичним матеріалом, зокрема враховуючи сучасні тенденції розвитку освіти та науки.

Даний навчально-методичний посібник присвячений ввести в проблематику староукраїнських та османсько-турецьких рукописних документів козацької доби історії України, розкрити методи та шляхи їх вивчення, інтерпретації та використання. Будучи належним чином структурованим, посібник окремо присвячений вивченню як методологічних наукових засад, так і окремих сфер стародруків – староукраїнських та османсько-турецьких, а також їх компаративному аналізу та побудові теоретичних моделей дослідження.

Особливо цінними у рецензованому посібнику вважаємо розділ з висвітленням підходів до роботи з писемними джерелами та досвіду відомих методологів.

Також у запропонованому посібнику наявні термінологічний словник, таблиці, списки рекомендованої літератури та робоча програма навчальної

дисципліни «Методологія наукових досліджень», що значно полегшить студентіві засвоєння навчального матеріалу на конкретному прикладі дослідження стародруків.

Виходячи з вищенаведеного, вважаємо за доцільне рекомендувати до друку навчально-методичний посібник Туранли Ф. Г. «Методологія наукових досліджень староукраїнських та османсько-турецьких рукописних документів козацької доби історії України (друга половина XVII ст.)».

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та соціології,
вчений секретар Наукової бібліотеки
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ)

Гуцуляк Олег Борисович

12.09.2021 р.

Бібліографічний опис книги

Туранли Фергад. Методологія наукових досліджень староукраїнських та османсько-турецьких рукописних документів козацької доби історії України (друга половина XVII ст.): навчально-методичний посібник. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2023. 172 с.

Kitabın künyesi

Turanlı, Ferhad, Kazak Dönemi Ukrayna Tarihile İlgili Eski Ukranca ve Türk-Osmanlı Yazılı Kaynaklarının Araştırılması Usûlü (17. Yüzyılın İkinci Yarısı), Eğitici Yöntemli El Kitabı, Kyiv: «Kyiv-Mohyla Akademisi» Yayınevi, 2023. 172 s.

توصيف الكتاب

تورانلي، فرهاد، مَنَهَجِيَّةُ البَحْثِ العِلْمِيِّ الأوكراني القديم والمخطوطات العثمانية التركية عصر القوزاق من التاريخ الأوكراني (النصف الثاني من القرن السابع عشر م.)، الدليل التدريبي المنهجي، كييف: دار نشر أكاديمية كييف الموھيلانية، ٢٠٢٣، ١٧٢ ص.

Bibliographic Description of the Book

Ferhad Turanly, Methodology of Making Academic Studies of the Old Ukrainian and Turkish Ottoman Manuscripts Refetted to the Cossack Period of Ukraine's History (2nd half of the 17th century). Educational and Methodical Handbook. Kyiv: Publishing House “Kyiv-Mohyla Academy”, 2023. 172 p.

ЗМІСТ

Передмова	5
РОЗДІЛ 1. Мета, предмет та завдання дисципліни	12
1.1. Мета вивчення дисципліни	12
1.2. Предмет дисципліни	14
1.3. Завдання дисципліни.....	15
РОЗДІЛ 2. Головні концепції методології наукових досліджень	18
2.1. Концепція філософії науки та метод пізнання.....	18
2.2. Еволюція та структура філософії методології	18
2.3. Методологічні функції філософії	20
2.4. Методи наукового пізнання	24
РОЗДІЛ 3. Теоретичні засади та парадигми методології наукових досліджень	26
3.1. Система принципів і характеристика	26
3.2. Особливості та форми наукового пізнання.....	28
2.3. Системний підхід у науковому дослідженні.....	30
РОЗДІЛ 4. Методологія дослідження староукраїнських текстів	35
4.1. Особливості методології дослідження староукраїнських рукописних документів.....	35
4.2. Фонетико-графічні та синтаксичні особливості староукраїнських текстів.....	43
4.3. Історичні документи староукраїнською мовою та їх інтерпретація.....	47
РОЗДІЛ 5. Методологія дослідження старотурецьких писемних джерел	61
5.1. Методологія дослідження арабографічних османсько-турецьких рукописних документів.....	61
5.2. Особливості тлумачення змісту текстів.....	68
РОЗДІЛ 6. Теоретична модель дослідження староукраїнських і старотурецьких рукописних документів	73

6.1. Обґрунтування схематичного відображення нової теоретичної моделі.....	73
6.2. Обґрунтування технології дослідження писемних джерел.....	75
6.3. Теоретична система технології дослідження писемних джерел.....	76
6.4. Організаційне обґрунтування методики дослідження писемних джерел.....	80
6.5. Організаційна система методики дослідження писемних джерел.....	81
РОЗДІЛ 7. Підходи до роботи з писемними джерелами та досвід відомих методологів-дослідників.....	83
7.1. Авторський метод роботи з писемними джерелами	83
7.2. Урахування досвіду відомих методологів-дослідників	83
7.3. Узагальнення наявного досвіду та його проєктування у власний предмет дослідження	86
Висновки	88
Література	93
Основна	93
Додаткова	101
Термінологічний словник	105
Схематичне відображення нової теоретичної моделі дослідження.....	117
ДОДАТКИ	118
Програма навчальної дисципліни «методологія наукових досліджень»	118
Указ Султана Ібрагіма [І] головнокомандувачеві Буджацьких татар	151
Про автора	156
Рецензії	161
Бібліографічний опис книги	168

Навчально-методичне видання

Фергад Туранли

Методологія наукових досліджень староукраїнських
та османсько-турецьких рукописних документів
козацької доби історії України
(друга половина XVII ст.)

Навчально-методичний посібник

Директор видавництва *Олена Судакова*
Літературне редагування *Наталії Томи*
Художнє оформлення *Павла Гальченка*
Верстання та макетування *Дениса Піорка*

Підписано до електронної публікації 05.04.2023.
Гарнітура Times New Roman
Зам. № 22-10.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 6795 від 10.06.2019 р.

Адреса видавництва:
04070, м. Київ, Контрактова площа, 4
E-mail: realization.ukma@gmail.com
<http://www.publish-ukma.kiev.ua>

Туранли Фергад

- T86   Методологія наукових досліджень староукраїнських та османсько-турецьких рукописних документів козацької доби історії України (друга половина XVII ст.): навчально-методичний посібник. Електронна публікація. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2023. 172 с.

ISBN 978-966-518-806-3

Навчально-методичний посібник підготовлений згідно з вимогами навчання у вищих навчальних закладах України. Зміст викладеного матеріалу відповідає навчальній програмі з дисципліни «Методологія наукових досліджень», зосібна в студіюванні таких спеціальностей, як «Джерелознавство», «Спеціальні історичні дисципліни», «Текстологія», «Основи етнолінгвістики», «Етно- і глотогенез українців», «Історія України», «Історія міжнародних відносин», «Загальне мовознавство», «Турецька мова», і враховує норми закону України «Про вищу освіту» щодо методологічного забезпечення науково-навчальної діяльності, а також Болонської системи щодо кредитно-модульного забезпечення освітнього процесу, зокрема сучасні тенденції розвитку освіти та науки в інтердисциплінарному контексті, системи оцінювання рівня знань та організації самостійної роботи здобувачів освіти.

Крім того, висвітлено теоретичні проблеми та розглянуто конкретні історичні явища та події, що відображають еволюцію староукраїнського й старотурецького письма.

На основі залучених у науковий обіг арабографічних османсько-турецьких писемних джерел, як і староукраїнських, до змісту посібника зараховано тексти навчально-дослідницького матеріалу, завдання для самостійної роботи та самоконтролю студентів, актуальні теми доповідей, скажімо, на заходах «Дні науки» та «Всеукраїнська науково-практична конференція студентів, аспірантів і молодих учених» тощо.

Рекомендується науковцям, зокрема студентам відповідної освітньо-наукової програми (Галузь знань – 03 Гуманітарні науки та Галузь знань – 29 Міжнародні відносини, спеціальність 291 – Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії) університетів, а також усім тим, хто цікавиться методологією наукового дослідження писемних джерел, зосібна інтерпретацією рукописних документів.

УДК 001.816:[947.7+091]"16"(07)

